

Г.Б.б
152

ГЕНЕРАЛ ЈЕША Ј. ДАМЈАНОВИЋ

ИЗ МОГА РАТНОГА ДНЕВНИКА

(ЗАБЕЛЕШКЕ ИЗ РАТОВА 1912. — 1918.)

Дневник моје батерије у рату 1912. године.
Деветодневни зимски ратни марш моје батерије (1913).

Ноћ 16./17. јуна 1913. год. код VI. пука „Престолонаследника Александра“ и 3. Брдског Дивизиона.

Кота 256. (Рат 1913. год.)

Чапа (ратна епизода из рата 1913.)

Неки податци из Арнаутске побуне 1913. год.

Прилог за историју наше Брдске Артиљерије.

Пред пробојом солунскога фронта 1918. год.

У очи и за време пробоја солунскога фронта 1918. год. на Буновику.

Од пробоја солунског фронта до Београда.

ОСИЈЕК, 1929.

ЦЕНА 15 ДИН.

110 = 135081479

УНИВ. БИБЛИОТЕКА

И. Бр. 45165

БЕНЕРАЛ ЈЕША Ј. ДАМЈАНОВИЋ

ИЗ МОГА РАТНОГА ДНЕВНИКА

(ЗАБЕЛЕШКЕ ИЗ РАТОВА 1912. — 1918.)

*

ДНЕВНИК МОЈЕ БАТЕРИЈЕ У РАТУ 1912. ГОДИНЕ.
ДЕВЕТОДНЕВНИ ЗИМСКИ РАТНИ МАРШ МОЈЕ БАТЕ-
РИЈЕ (1913).

НОЋ 16./17. ЈУНА 1913. ГОД. КОД VI. ПУКА »ПРЕ-
СТОЛОНАСЛЕДНИКА АЛЕКСАНДРА« И 3. БРД-
СКОГ ДИВИЗИОНА.

КОТА 256. (РАТ 1913. ГОД.)

ЧАПА (РАТНА ЕПИЗОДА ИЗ РАТА 1913.).

НЕКИ ПОДАТЦИ ИЗ АРНАУТСКЕ ПОБУНЕ 1913. ГОД.
ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ НАШЕ БРДСКЕ АРТИЛЕРИЈЕ,
ПРЕД ПРОБОЈОМ СОЛУНСКОГА ФРОНТА 1918. ГОД.
У ОЧИ И ЗА ВРЕМЕ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГА ФРОНТА
1918. ГОД. НА БУКОВИКУ.

ОД ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА ДО БЕОГРАДА.

ЦЕНА 15 ДИНАРА

ШТАМПАРСКИ ЗАВОД КРБАВАЦ и ПАВЛОВИЋ, ОСИЈЕК.

Седмогодишњу Руби Келовићу
мрт. у марш титована

Генерала Рене - Јанковића

Маја 1929 год.
Осеџи

Ову скромну књижицу из нашег седмогодишњег ратовања — у коју сам сабрао неке од мојих забелешака, а које су у разном времену излазиле у неким нашим дневним листовима и војним часописима — посвећујем сенима погинулих официра, подофицира, каплара и редова брђана, који су били под мојом командом.

Faint, illegible handwriting at the top of the page.

Faint, illegible handwriting in the middle section, possibly including a signature or name.

Faint, illegible handwriting in the lower section, appearing as several lines of text.

Дневник моје батерије у рату 1912. год.

Моја, девета брдска батерија, гарнизонира је у саставу свога дивизиона, са 7. и 8. батеријом, у Ужицу. Ту нас је затекла и мобилизација 1912. године.

Људство овога брдског дивизиона попуњавано је Ужичанима, Ваљевцима и Подринцима. Горштаци, измешани са Посавцима, Колубарцима и Мачванима, и по својему спољнем изгледу, урођеној им бистрини, поштењу, духовитости, натучености, издржљивости, са здрављем челика а високи као борови — престављали су елиту наших трупних јединица онога времена. Они су у исто време били и пешак и коњаник и топџија. Њихову најнапорнију службу и у миру и у рату могло је да поднесе само њихово здраво тело и дух, које се још од колевке имало да бори са природом. Такви, они су и били у стању да по киши, лапавици и зими у маршу и под борбом од Ужица преко Мердара, Косова, Скопске Црне Горе, Скопља, Тетова, Кичева, Битоља, Преспе, Охрида и Елбасана доспу до Јадранскога мора — неуморими, играјући уз пут уз свиралу, подврискујући оне масне ужичке, ваљевске и мачванске, као да су пошли по девојку а не у бој.

Сваке вечери, на измаку дана, бележио сам овај мој дневник. Гледајући њих, они су ми давали тај подстрек, њима га посвећујем, те да једнога дана поколења из њега извуку и поуку и виде врлине и славу њихових предака.

* * *

И ако се последње три до четири године убрзано ради у свакоме погледу, нарочито око упута и спреме за мобилизацију, ипак се последњих летњих месеци ове 1912. године осећасмо некако другачије. Осећасмо се у некој необичној атмосфери. Преписка, наређења, припреме, долазак резервних официра и обвезника има неки особити изглед, наговештава да се нешто необично догађа. Готово половина од резервиста и једна трећина од пописаних коња по јединачном списку батерије већ је у касарни. Гађање пре три дана испало је преко сваког очекивања, дневни и ноћни маршеви, издржљивост људи и коња, потпуност материјала, превучена муниција и...

17. Септембар. Око поноћи пробуди ме ордонанс да одмах дођем у касарну. Депеша!... Знао сам шта је!... Мобилизација целокупне војске је објављена, први дан мобилизације је 20. Септембар. Ордонанси јуре да обавесте општине IV. (ужичке) пуковске окружне команде, које нису везане телефоном. Пред касарном читаве поворке народа, песма, заставе, једном речи лудо одушевљење!... Од поноћи до 6 часова јутра био сам готов са уписом и распоредом људства у батерији, списком претеклих,

прикомандованих за враћање у своју команду, ратним прозивником и сточним списком. Упути за рад водника и наредника предати су им у најситнијим детаљима и још једном претресени. Пуцањ, звона и песма разлежу се у котлини и по брдима, која окружују Ужице.

Интересантно је писамце које овога тренутка примих: »Господине мајоре, извештавам вас као Србин и обавезник своје отаџбине, и јављам се писмено као обавезник, да се налазим у Бачкој у Бечалмашу, где сам преко новина чуо да ће бити рата, долазим одмах, са поштовањем Љубомир Гавриловић.«

18. *Септембар*. Све људство у батерији облачи нову одећу и обућу. Превлачи се фураж за дане мобилизације. Поткивају се коњи. Упућују прикомандовани људи и стока у своје команде. Сваки је на своме послу кога му прописује упут. Примећава се само ужурбаност уз одушевљење и песму људи. Варош добија неки свечани изглед. Шајкача је заменила све сорте капа.

19. *Септембар*. Све су мирнодобске књиге закључене. Из магацина се прима спрема и преноси муниција. Уређује се кантонман и бивак за људе и коње који долазе. Пакује се непотребна спрема, савијају се шатори за товариње, прегледа се топовски и товарни материјал. У великом броју већ се јављају обавезници, али се враћају у варош те да сутра дан дођу. Ладно оружје се оштри.

20. *Септембар*. Освануо је први дан мобилизације. Круг касарнски је већ пун војника и пописаних коња. Уши да заглуну од песме, оне отегнуте ужичке, која се непрекидно наставља негде у бескрајности а преко долазећих Златибораца, Мокрогороца, Пожежана, Ариљаца и Црнокосаца. Комисије за пријем људи и коња су на послу. Лекарни прегледају људе и стоку. Облачење и паковање донетог одела резервиста. Упаљачи се лаборишу. Замишљао сам хаос у овоме послу, али све иде као по сату. У вароши већ нема дувана и »ужичких производа«.

21. *Септембар*. Пријем се наставља. Ужичани су готово сви ту. Ваљевци већ пристижу. Прима се муниција за карабине и пакује у пакете. Већ се тражи замена неспособних доведених коња и оптужују даваоци.

22. *Септембар*. Власти се већ питају за Ужичане који још нису дошли, јер су већином растурени по печалби и по путу. Прима се остатак топовске и револверске муниције. Већ дошли обвезници и стока обучавају се у товарињу и стоваривању, удешавају се самари, прегледа коњски и топовски прибор, мере притисци на топовима.

23. *Септембар*. Готово цела батерија је мобилисана и већ се формира. Спрема се и пакује резервна зоб и резервна храна. У батерији сам остао сам, а у обе сам комисије: за пријем људи и коња целога дивизиона. Један водник примио је дужност благајника, а други је одређен за вођу муниционог одељења дивизиона. Ето шта значи мали број пријема у војну академију и артил. подофиц. школу; ето шта значи питање о резервним официрима и војним чиновницима?! У вароши ври.

24. *Септембар*. Батерија је готова, формирана, натоварена и извршен један мали марш са упутствима при маршовању, излазак на положај и

попуна муниције. Пријем коња до потпуности. Наш одлични IV. пук »Стевана Немање« већ полази на концентрацију. Ужичани су као утучени и веле: да само жале што им синове послаше, не на Јавор, куда су их они спремали да уђу у Стару Србију, но на неку другу страну.

25. *Септембар.* Све ми изгледа, као да се није дошло за рат, но за неко весеље! Људима је издата резервна храна. Распоред је допуњен као и наоружање. Ствари непотребне за покрет, станови, кола и људи и коњи који остају у гарнизону предају се. Командант дивизиона је извештен, да је батерија спремна за покрет. Командант дивизиона врши преглед.

Дакле, готово је и сутра на концентрацију! Време је особито и у многоме је олакшало рад око мобилизације.

26. *Септембар.* Киша пљушти. Батерије су на зборном месту. Стање људи, стоке и материјала исправно и у 8 часова кренусмо се. Где? ... Цела варош је изашла на испраћај њихових личних брђана. Цвеће, јабуке, радост и одушевљење се огледа свакоме на лицу.

Ја се клањам нашем ђенералштабу, јер брзина мобилизације и тачност, благодарећи њему, већ у пола осигурава успех. Где ће батерије на концентрацију, за нас је све још тајна! После 30 км. марша заноћисмо у биваку пред селом Негришором. Исхрана и све друго одлично.

27. *Септембар.* Ужасно блато, друм раскаљан, киша сипи, а сунце се јавља са времена на време. Свуд уз пут изашао свет, већином жене и деца. Фамилије се опраштају са војницима ових крајева, ките их цвећем и нуде јабукама. Једна млада плаче за својим ђувегијом, он јој стеже руку и вели: »Дед не слини и не брукај ме!« Данас смо возили топове и тако низ Јелицу сишли у Чачак, 20 км. марша. Бивак код касарне. Ноћу ужасан пљусак. Око ватре седе војници и један им резервиста прича, како ће Краљ опалити први топ, јер му је, вели, при поласку деда причао, да је и Краљ Милан пред почетак рата са Турцима то урадио.

28. *Септембар.* Блато. Време се излешало. У Краљево, 35 км. марша, стигосмо у кантонман у коњичку касарну. У вароши дочек као и свуд догде. Возили смо.

29. *Септембар.* Преданак. Батерија се чисти и подмазује материјал. Коњи се поткивају. Неколико коња коланисаних и убијених од самара. Самари се удешавају. Куда ћемо? Да ли даље ка Крушевцу или на Рашку? Време је лепо.

30. *Септембар.* Дакле продужисмо ка Крушевцу. Батерија вози. После 30 км. стигосмо у Трстеник. Ту подигосмо бивак. Здравље и издржљивост примерни. Снабдевање одлично. Лепо време.

1. *Октобар.* У Крушевац, 28 км., стигосмо и сместисмо се: коње у бивак, а људе у касарну. Лепо време. Возило се. Да ли ћемо за Ниш или ка Куршумлији?

2. *Октобар.* Кренусмо Јанковом клисуром — за Куршумлију! После 21 км. марша стигосмо у бивак код села Велија. Лепо време. Исхрана, здравље одлично.

3. *Октобар.* Стигосмо у Блаце, у бивак, после 25 км. марша. Пекари устројили пекарницу, осећа се већ приближавање граници.

4. Октобар. 21 км. марша — Куршумлија. Бивак код касарне. Код Мачковца један чича тера воловска кола и једнако виче живела војска. Питам једнога дечка зна ли куда ћемо, а он развезао целу историју о косовском боју. Право да кажем, доде ми се све чинило да ће се можда све ово свршити само демонстрацијом на граници, но пролазећи поред пекарница, разних санитетских и муниционих и др. установа, већ почех да стварам слику о граничним борбама са Арнаутима и преласку границе.

После 210 км. и осам дана марша стигосмо концентрационој тачки. Овде је штаб треће Армије. Дакле ми смо у њеном саставу. Шумадијска Дивизија првог позива већ је на Преполцу, а Моравска Дивизија другог позива на Мердарима.

Овде сутра предањујемо. Коморе иду, пукови пролазе. Дакле, ту смо! Предвече чусмо и топовске пуцње, значи, да је већ и отпочело. Ове ноћи пристиже читава једна поворка кола са мердарским рањеницима. Бога ми, рат је већ отпочео!...

Прву кураж даде нам већ причање рањеника, загледање њихових рана, и чини ми се, то нас очеличи и охрабри, као да смо већ и ми учествовали у првим борбама. Рањене комите нам одушевљено причају о борби на Мердарима и о Васиљевачкој погибији.

Патриотска наредба Команданта треће Армије ђенерала Јанковића саопшти се војницима уз урнебесне узвике »Живео«

5. Октобар. Шта ли је са прокламацијом? Преданак. Материјал се чисти, мере се притисци и др. У вече ми се одваја муниционо оделење и трупна помора, јер сам одређен у састав Шумадијске дивизије на Преполцу. А оне друге две батерије?...

Таман све сврших и издадох наређење за сутрашњи марш, а Командант дивизиона ме позва око 10 часова и рече, да цео дивизион ноћас у поноћ креће за Мердаре. Боже помози, једва једном!...

Тачно у поноћ крену се дивизион обележен батеријским фењерима друмом преко Раче за Мердаре. Уз пут ћутање, као да смо већ пред непријатељом. Кола пуна рањеника и њихово јечање, промичу поред нас. Вратио ми се један водник у батерију.

6. Октобар. Киша сипи, нигде зоре. Најзад ипак свану и осветли нам пролазећа завојашта и превијалишта Моравске дивизије другог позива. Чују се потмули па све јаснији наши пољски топови измешани са турском топовском пуцњавом.

Код села Дреноге дадосмо застанак, људи добише доручак, напунише карабине и продужисмо до испред боровачког утврђења, на коме беше пласиран наш пољски дивизион другог позива. По који турски шрапнел распрсне се у близини, али већином перкусијом. Војници вичу: бре, па њихова зрна се не распрскавају!...

Уз пут збегови наших граничних сељака. Сусрећемо наше пироћанце из трећег пука другог позива, који нас одушевљено поздрављају: живели наши брђани, ајде сада да видимо шта ће да раде Арнаути. Љубе топ и веле, како ће, ако остану живи, после рата, сваки од њих купити по један колач на топ.

Командант брдског пука, упућен из армијског штаба, стиже нас, да присуствује уласку у акцију нашег дивизиона. Командант дивизиона оде да се јави Команданту дивизије и после извесног времена официр извиђач дође и рече ми, да поведем за њиме дивизион на положај. Боже помози, одјекну полако из батерија и кренусмо се. Командант дивизије пуковник Недић са начелником штаба мајорем Белићем, наиђе и поздрави брђане довикнувши им: Добро ми дошли! Покажите се јунаци као и ваши пољаци.

Пролазећи испод боровачког утврђења и путања наших пољских зрна, недалеко од нас експлодираше и понеки турски шрапнел, већином перкусијом. То је био као неки поздрав нашем свечаном уласку у дејство!

Силазећи једном котлином видесмо како наши жандарми стрељају неке арнаутске шпијуне, те умало и ми не примисмо неке пролетеле куршуме њима намењене. Звук пушчаних зрна већ се чује и један тренутак пребачени куршуми фијучу око батерија. Бога ми, овде нема шале!...

Терен грозан, дубоке јаруге, шумовите, те одјекује пуцкарање пушака као да је чамовина подложена. Наћох Команданта Дивизиона. Дивизион задржасмо у очекујућем положају и обојица изађосмо са официром извиђачем у рекогносцирање.

Прва а и најстрашнија слика: пушке, ашовчићи, шињели, арнаутске капице (кече) и укочени мртви Арнаути, растурени по косама око мердарске карауле!... Куршум фијуче грозно и чини се, да долази са свију страна и да је баш сваки метак мени намењен, а густа магла те се ништа не види. Оугла се и ово и са првим уласком у борбу већ је свршено! За време рекогносцирања дође наређење, да се једна батерија упути Команданту 1. батаљона I. пука на караулу Мировац. Те среће били смо ја и моја батерија.

Киша сипи, магла, хладно, терен страшан, арнаутски лешеви на све стране растурени. Ја се сагох те узех једну турску брзометку поред једног леша, и у 4 часа по подне стигох караули. Две чете беху у стрељачким рововима пред караулом. Од једног командира узех даљину и пошто се људи прекрстише, моја батерија са два плотуна први пут поздрави на гребену барловачке косе стрељачки низ арнаутски. Да ли је баш овај изненадни, са ове стране, пуцањ топова, или добро дејство шрапнела био узрок, тек после тога тренутка онај непрекидни пуцањ пушака преста, ноћу га сасвим нестане и ми дочекасмо зору на миру.

Ноћ је била, не зато што је прва борбена, но што је природа сама дала, грозна и страшна! На ледини, воденој и блатној, уз страшан ледени ветар, кишу и маглу, између топова са мојим водником и људима проспаваној, сећању је се и ја и моја батерија кроз цео живот!...

7. Октобар. Магла се диже, сунце грану. Батерија је у осматрању на барловачку косу, на којој се лепо примећују силуете са арнаутским кечетом. На Мировац већ пристижу наше колоне, значи да се врши покрет унапред преко границе. Наређење добих да има да се форсира покрет на Развалине у Брвеницу. Сигнали, запаљене арнаутске куће на целом видо-

кругу, обележавају линију надируће треће армије. Арнаута нигде, куће су им напуштене, и дивизија се креће као по својој земљи, правилно, пукови на прописним растојањима и одређеним фронтом. Баких поглед на позадину и угледах беле као снег наше и турске напуштене карауле, око којих се крвавило ова четири дана. Заноћисмо у биваку код села Сурдула. Батерија на положају фронтом ка Тенешдолу. Овде прочитах Краљеву прокламацију датирану 5. Октобра.

8. Октобар. По лепом и ведром дану, дивизија продужава гоњење у две колоне. Други пук у претходници леве колоне са једном брдском батеријом. У главнини те колоне беше и мој дивизион са првим пуком, а са правцем кретања: Сурдул-Грдовце-Батаново-Дизај-Раваниште (свакако у циљу, да се изманеврује тенешдолски теснац). Десну колону образовао је трећи пук са пољским дивизионом и коњицом, са правцем кретања: Ладовце-Шајковац-Думаш-Бело поље-Лајковце.

На хоризонту се дижу густе димови сигналне линије. Све је пусто. Заплећује се стока и коњи. Верни чувари огњишта, арнаутски пси, једини су живаљ напуштених села. Од тенешдолског теснаца, уласка Бабиног Моста, чује се турска топовска паљба. Дивизион стиже на изрекогносцирани бочни положај јужно од села Трнавe. Батерије се пласирају, најудаљенија везује се телефоном, и у 11 часова пре подне први плотун упућује се турској батерији на Бабином Мосту, пласирану у степенастом поретку по водовима, која туче нашу десну колону. Даљина је велика за брдски топ. Десна колона надире. Дивизион мења положај више лево и отвара ватру на косу између села Дизаја и Халабака начичкану Арнаутима. Ја рукујем ватром са једне трећње позади моје батерије заклоњене за висину пешака. Први пук на јуриш узима положај очишћен одличним дејством брђана. Арнаути безобзирце бегују и дивизион крунише отети положај код села Дизаја, да на истом са пласираним топовима заноћи. Дејство са више метака на топ је силно, муниција је одлична, ја се одушевљавам првим дејством! У даљини код подујевске касарне бели се маса напуштених турских шатора.

9. Октобар. Гоњење се продужава. Циљ је узјашити на Раманиште. Непријатељ је на положају Драгодану, пред самом Приштином. Његова артилерија, једна пољска батерија, на самом је друму и дејствује на једну нашу батерију на левоме крилу, правац им је доста добро регулисан, тачке распрскавања са доста великим брским перкусија, више би штете могла нанети позадини тога крила. Моји циљеви били су Арнаути на гребену и по шуми. Дејство врло добро. Наш положај природом терена стешњен и незгодан, го, вис. Пробах да тучем артилерију на друму, али је велика даљина, те и поред укопавања репа лафета и употребе месног угла не могах добацити. У осталом на њу је дејствовала наша левокрилна батерија успешно. Нишанило се са глетком, гађало са високих колена. Надирање другог пука храброг пуковника Васића на левом крилу и дејство све три наше брдске батерије натераше Арнауте у бегство, које их не задржа ни пред, ни далеко иза Приштине.

Пролазећи заузетим положајем налазисмо наше шрапнелске кошуљице поред камара чаура пушчаних и ровића, који су обележавали

арнаутска места. Колику силну муницију троше Арнаути! Оно што сам видео овде и на Мердарима, то је невероватно, гледајући камаре од чаура. Млазеви крви воде нас до лешева арнаутских.

У 5 часова по подне наше трупе пролазе кроз Приштину. Ми заноћисмо са ове стране у биваку, над самом Приштином. Ноћ је била страшна: ветар, киша, блато и хладно. Топови на положају са датим и обележеним правцима. На све стране пеку се овце. Овде нас известише да је нађен један турски артил. поручник на друму сав разнесен артилеријским зрном. Далеко преко Косова одмиче један кратак воз у правцу Феризовића, свакако са нешто турских трупа, а вероватно и топова. На свакој кући у Приштини лепрша се бело барјаче и само се чује »теслим« (предаја).

10. Октобар. Пред подне прођосмо кроз Приштину да стигнемо у бивак позади нашег предстражарског полсјаја Ветерника. Кроз Приштину поздрављају нас звона са наше цркве. Тробојке се лепршају, Арнаути вире кроз прозоре и ћепенке и неверице гледају српску војску.

За време појења коња обиђох турску касарну. У њој је био страشان неред од паничног напуштања испред надирања наше дивизије. У једној соби на лепоме асталу за писање нађох упаљач нашега пољског топа! Магацини су пуни нераспаковане модерне обмундиревне, логорске и друге спреме, коју као плен узапти наша дивизија. Један топ старога модела и доста сандука са артилеријском муницијом нађосмо у топовској шуши.

Замерам, што одмах није запечаћена ова касарна, јер би наш штаб имао ако ништа друго, а оно мазу разбацаних турских секција и архиве, што је све било израстурано у и поред касарне. У овом моменту, више касарне припуцаше пушке, потрчех да видим шта је, кад наши коњаници повели да стрељају неке озлоглашене Арнауते и, наравно, нису их били претесли. У тренутку пред стрељање ови поваде сакривене револвере и распале, и то у присуству наших најмање хиљаду људи, те том приликом убију једног коњаника и два коња.

11. Октобар. Врло добро очуваним друмом сунце нас обасја кад наиђосмо на Косово. Дивизија се креће у маршевој колони. Сигнална линија показује, да се веза одржава на целом фронту надируће треће армије. Мој дивизион је у главнини, а циљ данашњег марша је Феризовић.

Нашим Косовом идемо преко села: Лапљег, Липљана и Бабуше. Пукло је као длан. Тулбе Муратово је десно у даљини, наша Грачаница као од сира срезана са својим лепим кубетима оста лево. Ту је и Ситница. Пролазимо богата села и турске чифлуке са пуним амбарима као злато жутом косовском пшеницом.

Звона са наших цркава одјекују, дочекују и објављују осветнике косовске. Бадамо се у снове и претпоставке о косовскоме боју!... Све нам слике наше историје излазе пред очи, а то појачавају и сузу натерују следеће епизоде: По друму у свечаном карактеристичном косовском руху наше сељанке, сељаци и деца са Косова. Моји Ужичани, брђани, поздрављају их са »Помози Бог Косовке ђевојке«, а оне место отпоздрава

певају, чисто, српски, сузу натерујући на очи: »Док је нама Милоша јунака« и »Радо иде Србин у војнике«.

Ови тренутци су силни, невероватно дочекани и од многих од радости оплакани!...

Збегове арнаутских фамилија срећемо где се већ враћају. Да ли је сан, да ли се овако лако и сигурно пролази кроз наше Косово и чувени лабски арнаутлук?!

Око 5 часова по подне стигосмо пред Феризовић, око кога се чују карактеристични потмули звукови арнаутских мартинки, а кроз сумрак се лепо примећују око касарне чак и њихови одблесци. Шта је то? Наша коњица на »теслим« Арнаута и леп дочек пролази кроз Феризовић и гура ка Качанику, али кад јој страшну ватру мартинки почеше сипати у леђа, она се враћа безобзирце и отвара паклену ватру из митраљеза, изгубив том приликом једног резервног официра и митраљеске делове.

Једна пољска батерија поздравља са два до три плотуна кроз сумрак правац, одакле сева мартинка... тишина и Феризовић је наш. Овај Арнаутима својствен кукавички начин и поступак, који нам је и на Мердарима одузео неколико драгоцених живота, платили су они добро сутра дан. Наш ратни суд казнио је зликовце. Ми зановисмо пред Феризовићем са пласираним топовима, посматрајући по ведрој ноћи врх Љуботена и Шар планину.

12. Октобар. Дивизион је, без једне батерије, која је у десној побочници преко Шар планине, одређен у леву колону са трећим пуком преко Скопске Црне Горе, да чува леви бок Качаничког теснаца и да форсира ка Скопљу. Таман се организова маршеви поредак око Сазлије (опеване у песмама о Косовском боју), кад нас арнаутске мартинке дочекаше код села Сојева. На десном крилу према главнини наше дивизије чују се и топови. Батерије се већ ангажују. Ја одвајам од батерије један вод, па топ, на леви бок и пласирам остала три топа на ивици једне шуме, маскиран само оградом забрана и отварам ватру под кишом куршума, који нам долазе са 800 метара даљине, од Арнаута начичканих по густој шумарици испред нас. Ово, свакако, тактика модерне артилерије није ни могла сањати!... Нишани се глетком, примећује једно страховито кошење и... по који пуцањ арнаутски одјекне, да га до вечери сасвим нестане.

Горег терена за артилерију, па и брдску, у смислу пролаза, нисам могао замислити. Честар, шумарице, непрокрченост, куршум зуји и фијуче, пљаштајући кад удари о гране, а батерија гони и надире. Киша сипи једнако. Наилазимо наше шрапнелске кошуљице посејане по гребену кога су Арнаути држали, лешеве све од 40 до 50 година, било их је и без зуба, који су бранили свакако не турску царевину, но своја огњишта. Свега око седам метака од турских топова пало је у правцу наших батерија у току целог дана, а затим умукоше.

Карактеристично цепање брдских батерија већ је почело, што је у осталом природна последица герилског ратовања. На заштиту и искрено чување одвојених топова треба наше пешаке нарочито обучавати и сродити. Зановисмо јужно од села Камена глава.

13. Октобар. Форсира се даље ка Скопљу, да се изманеврује Качанички теснац. Качаник се већ предао. Свака се арнаутска кућа већ претреса. Лево се види Бинач са богатом равницом изворних делова наше Биначке Мораве. Коњица наше дивизије са капетаном Докићем прође да ухвати везу са крилним деловима лево наше треће армије. Сигнали свуд показују докле се стигло. Киша пљушти, магла, блато, хладно, једнако непрокрчен честар а водом натопљене њиве и поља се прелазе. У 4 часа и 45 минута по подне преко села Врбана стигосмо и заноћисмо над селом Смире. Бивак је био и сувише тесан; ја се дивим како се стало, али је тако морало да буде.

14. Октобар. Време лепо, али хладно. Изведрило се, а то је дало бар колико толико лакоће при пролазу кроз Карадаг. Изгледа ми, ипак, да идемо кроз мрак, који праве шуме и планина. На појединим местима још се примећују отисци места, где су били турски шатори, но свакако из времена кад су умиривани Арнаути. Једва стигосмо на видело, да нас ухвати прави мрак те да заноћимо на одређеном месту код Јелениног дола више села Блаце, прошав кроз села: Белограце, Врбане, Нинковце и Ђурђев до.

Качанички теснац закрчен је са једно петнаестак топова и муниционих кара, које су Турци у бегашу оставили. Усред шуме сретосмо неке арнаутске Цигане у униформи турских војника. Они беху унезверени кад нас среташе, а и обрадоваше нас вешћу о српској победи на Куманову и о паду Скопља. Поред свега тога ми их потерасмо, обећавши им слободу ако то све буде истина. Ватре наших пешака над селом Блаце плануше као свеће на Христовом дрвету о католичком Божићу и показаше место бивака, у који по тако рећи најмрачнијој ноћи а по једном парчету невероватног терена, куда топове проведосмо, стигосмо у 6 часова у вече.

15. Октобар. Иде се као и у Скопље, а као и не верујемо! Цар Душане, у твоје Скопље! Наилазимо на села наших скопљанских сељака (Бањане, Мирковце), они потврдише вест о паду Скопља. Пљусте из мартинки, отварају бачве, износе бакрачима чувено скопско вино, нуде погачама, дуваном и грожђем, певају, а из свију околних многобројних манастира Скопске црне горе брује и разлежу се звона! У даљини се бели Скопље.

Све је обучено у најсвечаније дивно рухо, нарочито жене и девојке са својим као снег белим рубљем. Лепота женског света је за причу и дивљење, а здравље за завиђење. Кроз масу скопских винограда и манастира сиђосмо ка Скопљу (Бога ми, беше нас свакојакних!...). Наређење добисмо пред уласком у Скопље — код недовршених штала турске касарне, које обиђох, и на којима би Турцима могао позавидети и сваки европски војник као и најбољи и најбогатији одгајивач коња (благо нашој коњици, која ће ту гарнизонирати) — да ћемо заноћити на бардовачком вису. Види се у опште да су Турци нагло почели да раде на преображају војске. Магадини пуни као сат најмодернијом спремом, касарне се дижу, путеви раде и оправљају. Али их је унутарње расуло, које згодно може и нама за пример да послужи, упропастило за навек!... Да ли су Турци у опште могли и сневати, а готово пре ми, да ће се чувени Тенеш-

долски, а нарочито Качаначки теснац овако проћи и узети?!... Скопље и не видесмо, а судбина је нама брђанима, да пролазимо само кроз орловска гњезда, по гудурама и далеко од културе и насељених места.

16. Октобар. Леп дан. Преданак. Маса коња готово неспособних, коланисаних, убијених од самара, терета и штрапаца. Тражена попуна. Ево разлога да брдска батерија треба да има уза се бар по 40 резервних коња, а не колико предвиђа формација. И још нешто, те коње имати у депоу, а у миру да буде повећан њихов формацијски састав те да имамо спремне коње у резерви за ношење бар главних топовских делова, јер се у рату ремонт, скупљени са брда дола, не могу тако лако обучити. Или, камо среће, да брђани имају мазге као што је то готово код свију западних војска, сем код наше. Мазга је питомија, јача, издржљивија, малим задовољна у погледу исхране а на хладноћи много издржљивија од коња.

Две батерије одоше, а моја оста да одмах и ја кренем после добијеног наређења, око поноћи, за улазак у састав леве колоне са трећим пуком II. поз. која креће у 4 часа јутра ка Тетову, Гостивару и даље, ка Битољу. Дакле, као лева побочница дивизије. Сав материјал је доведен у исправност, а потребе су подмирене из Скопља.

17. Октобар. У 4 часа изјутра батерија је већ била у маршевој колони трећег пука. Лепа Вардар прегазисмо, па преко села: Серај, Глуново, Сејмениште, Матка, Раховић и Лирце, из којих нас унезверено посматрају мештани, и преко кршева на десној обали Вардара и богатог Полога, узпут разоружавајући Арнауте, стигосмо у 6 часова на вече код села Доње Лешнице и постависмо бивак.

Друмом до села Сераја жалосно је било гледати испретуране каре и муницију турску, по барама и блату, а коју су у паничном бегању из Скопља оставили. Маса уинулих њихових коња из запреге и побацани камути и запрежнице утврђује још више колики су страх морали имати, и како се бегало после Куманова. Тетово је пало! Мехмед паша после примљене уцене, са харемом, Фети пашом и разбијеним деловима повукао се преко Гостивара и Кичева ка Битољу. Цео дан смо се кретали падином Сухе Горе. Право земљиште за брђане: крш, стаза и шумарице пимширове.

Овде сам био изненађен првим коњичким пуком и моравском дивизијском коњицом другог позива, које су још одмах при скретању са друма ушле у састав наше колоне и одлично издржале кретање по овако врлетном терену. За све време морали су се кретати у колони по један, водећи своје коње, овим су додуше отежавали марш и себи и целој колони, а међутим су могли јединствено користити долину Вардара-Полог.

18. Октобар. У јутру поранисмо да сиђемо Тетову, но у близини његовој, код села Брвенице, добисмо наређење (пошто смо се већ били добро снабдели како људском тако и сточном храном са богата чифлука) да продужимо до села Челопека, где да поставимо бивак.

19. Октобар. Целу прошлу ноћ и цео данашњи дан тукла нас је киша, суснежица и ветар. По блату, прешавши најмање узпут око 13 раз-

ливених вода од потока, по рововима, као и самом Вардару, а у долини Полога, једва стигосмо преко села: Брнице, Радијовца, Чеграна, Форине и Чајиле већ у дубок мрак у бивак код лепе џамије Белин-дола поред самог Гостивара.

Код Брнице уђе у састав, око 10 часова пре подне, још једна наша батерија брдска из десне колоне, те са њоме образовах дивизион. Целу ноћ нам досади ужасан ветар са снегом. Оно многобројно гажење студених вода, са тако рећи већ пропалим ногама кроз опанак и чизму наших војника, нећу никад заборавити! Ту сам се уверио о чврстости нашега сељака, који је све ово издржао готово без икаквих последица

Пред Гостиваром, око 11 часова пре подне, чусмо наше топове коњичке батерије, која поздрављаше Гостивар и одступајуће — разбуцане остатке Турака.

20. Октобар. Данас се предањује, јер су трупе тако рећи одавно без преданка, те су зато решили да их одморе. Spreма се поправља и дотерује у исправност. Овде ми тек уђе у састав батерије и мој други водник. Пешаци добише опанке и шињеле. Моја батерија добија наређење, да се опет сама одваја од дивизиона, те ми зато одвојише припадајући ми део групне коморе и муниционог одељења. Оне друге две батерије из дивизиона упућују се у Призрен. Данас је много »студено«, како кажу овдашњи, а нигде дрвета у околини, те да се бар мало ватром огрејемо. Примих неколико реквирираних коња.

21. Октобар. Батерија ми је у претходници, позади трећег батаљона трећег пука другог поз., који је први ешалон дивизије у покрету за Кичево. Правац је кретања преко села: Турчана, Луковице и Србинова за Падалиште. Уз пут побацана турска спрема: камути, запрежнице, свакако турских топџија, јер топове свуда нису могли вући. Сусрећемо Арнауте, који нас поздрављају по турски са узвиком: »Живео Краљ Петар!«

Испод самог Падалишта, добих наређење да батерију вратим у главнину пука, који продужи поред Ђазвалина преко Ђонловице добрим друмом Гостивар-Кичево, да постигне циљ данашњег марша коту 1184. Испод саме Ђонловице, на страшно раскаљаном путу од турских топова, наша коњичка батерија осмостручи са муком извлачећи своје топове и завидећи нама брђанима. Изгледа ми, да смо јучерањим преданком изгубили много, јер би најашили на реп турске војске — свакако на њихове топове, који су овде силне муке морали видети, што потврђују: многобројне коњске и биволске лешине, ватре, које се још чуше, побацани камути, понека кола и др.

При преласку једнога потока пред самом Ђонловицом, а преко једног ограђеног узаног мостића, један ми коњ са продужником закачи ограду и са теретом а са висине д 2 метра паде у стеновито корито. И коњ и терет били су потпуно неповређени.

Пред сам излазак на коту 1184 добих наређење, да са батеријом изађем на чело колоне. Кад сам стигао, зачеље турске колоне већ је изазалимо низ многобројне окуке друма ка селу Зајашу. Мрак је већ пао,

те тако трећи пешад. пук другог позива, први коњички пук са својом батеријом, која стиже дубоко у ноћ, и моја батерија заноћисмо на коту.

22. Октобар. Ешалон се крену по лепом ведром небу у пола седам јутра. Коњица се својом батеријом откаса напред. Пук образова претходницу од свога другог батаљона и моје батерије. Пред уласком у село Зајаш колона стаде, јер се на нашем левом боку чу јачи пуцањ наше побочнице. Услед неспоразума, јер то беше наша комитска чета војводе Михајла, о којој не бесмо обавештени, у мало не дође до окршаја. Војвода Цене из Тетова служи нам као вођа. Прочитавши извештај Команданта коњичког пука упућен Команданту дивизије који је гласио: да је пред Кичевом наишао на турске аскере и после борбе пешке да их је натерао на одступање ка Кичеву, ја одмах о томе обавестим Команданта трећег пука ппуковника Стефановића и мало после тога заједно са њим откасасмо кроз Зајаш ка нашој коњици.

На положају пред самим Кичевом (над селом Раштанима) била су већ извучена два топа коњичке батерије и дејствоваху на Турке пред Кичевом. У тренутку нашег разгледања пред и око Кичева, у присуству више коњичких официра један плотун топовски са добром даљином и врло добрим тачкама распрсну се над нашим главама!... Све се повуче одмах, коњичка батерија прими дуел, пратходница и батаљони се свише, наређење о поседању положаја одмах се издаде, и ја пласирах моју батерију у десно од коњичке.

Велика даљина ми не дозволи, да и поред свега урађеног да је добацим, те морадох пренети ватру на турске стрељачке низове природно заклоњене позади ровова, који ограђиваху имања у долини кичевској.

Иза Кичева лепо се видела на друму турска комора која одступа. Ноћ паде, ватра умукну, све се утврђује и све је на мртој стражи. Ноћ је страшна, хладна, снег промиче, ватре се не ложе, а други је ешалон још доста далеко. Извештаји једнако стижу, да Турака има око 15 табора са 8 топова, да су ту обе паше и Мехмед и Фети, да су добили појачања из Битоља и да обилазе наше десно крило. Пушке пљаште у позадини — десно из злогласног арнаутског села Зајаша!... Ситуација озбиљна. Око 8 часова у вече, долазак свима познатог јунака и омиљеног мога друга Марића из штаба, са извештајем, да је и први пук већ код Зајаша, умири све. Вечерамо неки чорбасти пасуљ, збијени под шатором ппуковника Стефановића, Команданта трећег пука, тек неко у разговору напомену да су приспеле и неке наше комите са горским шефом ппоручником Ђонлићем. Марић нареди да одмах дође, те њему, још двојици комита и тројици храбрих Пироћанаца од одабраних пешака — издаде наређење: да му до 2 часа по поноћи донесу извештај, шта је са Турцима и јесу ли се утврдили, како би удесио и издао потребна наређења за долазак првог пука.

Ови јунаци извршише добивену заповест до поноћи, удавивши неколико турских аскера на које при извиђању наиђоше (свакако неко стражареће одељење), јер се не смедоше пуцњем одавати. И...

23 Октобар. У 6 часова изјутра први пук је већ био на десном крилу као и моја батерија, од које један топ са водником Раковићем

упутих на крајње десно крило (окомке планине Бистре) ради грожења одступници турској. Сви синоћњи извештаји, дакле нису били тачни. Од села Осоја а на положају према њему, на коме бејаш пласирао моја три топа, добисмо и пешадијску као и артилеријску ватру турских брдских топова. Но све то беше тако бедно по дејству да и не обраћасмо пажњу, јер успесмо да топове ућуткамо, и пожурисмо да ватром натерамо аскере да из села Осоја и кестенове шуме око села што пре истерамо, те омогућимо нашим пешацима даље надирање.

Око 12 часова на подне успесмо да их отерамо из шуме. Било их је око два табора. Они су овако растурени безобзирце бегали преко кичевске долине, да што пре пређу преко корита реке Копача и довуку се до репа турске одступајуће колоне, која је измицала друмом преко Сопа ка Битољу, запаливши мост на реци копачкој. Наша коњица по ескадронима јуриша за Турцима, прогуравши једним делом и кроз Кичево.

Најлепша слика коју нам је дала, био је тренутак пешачке борбе са митраљеском ватром против извесних турских делова, који је беху дочекали иза заклона, једног рова, који ограђује винограде у долини Копача. Успевши, лепо је видесмо како појаха и продужи гонење. Наша пешадија одмах за коњицом, у потпуно правилној стрељачкој линији наступа долином кичевском. Прима неколико шрапнела од турског заштитничког топа и... Кичево је наше!

Моји циљеви ова два дана били су: пешадија иза заклона у шуми, при наступању и одступању, село, артилерија при отварању ватре, товарињу и одступању. Даљине су биле: 2000, 2400, 2800, 3600 и 3800 метара.

Око 12.30 часова спуштамо се косама, које од села Осоја падају Кичеву, да припремимо бивак за ову ноћ.

Батерија ми је за све време гађала потпуно откривено, како због самог нагиба терена покривеног шумарицом, тако и због самих циљева који су били сувише ниско. Нишанило са глетком, мерећи месни угао непосредно. Тачке распрскавања су биле врло добре. Пада у очи, да смо за време мира, нарочито ми брђани, готово сва гађања вршили маскирани или заклоњени, а никад под горњим околностима. Даље, даљине нам никад не беху веће од 2000 до 2500 метара, т. ј. тако зване средње брдске даљине, с обзиром на удаљење коса на брдском терену, док нам се сада појављују циљеви обично на нашој највећој даљини обележеној на даљинару (3600, 3800). Повећање месног угла за 150 хиљадитих смањујући даљину за 1000 метара, како то предвиђа наша настава гађања, да би се постигла и већа даљина од даљинарске, нетачно је. Пре би се за горњи случај (гађање низ стрме нагибе) могао употребити следећи начин: Нишанити непосредно са даљинаром 0, а темпирати зрна на дотичној даљини све до 3800 (највећа даљинска мера — подео) а са одређеним поправником. За веће даљине од 3800 најбоље се служити разорним гранатама за проверу даљине како и предвиђа настава.

24. Октобар. Преданило се на истом месту. Подносе се релације и извештаји о стању батерије, људству, коњима, спреми, материјалу и муницији.

25. *Октобар.* Нека тежина под шатором и хладноћа, као и следећи дијалог једног Пироћанца, стражара трећег пука и мога стражара код топова Ужичанина: а бре комшија, шта ћемо сад?... Натера ме да се извучем испод шаторчића и узбезекнут угледам свуд око нас снег висок око 30 см. и моје јадне батеријске коње како га стресају а до колена су у снегу и покривени слојем снега од 10 см. Парк топовски ми се и не види. Од умора у борби, толико бејаш занесен сном, да га нисам раније ни могао осетити.

У 11 часова пре подне добих наређење, да са батеријом идем у кантонман у село Кнежину, у које по веома тешком а великим снегом покривеном земљишту стигох у 3 часа по подне, где се са још једним батаљоном трећег пука сместих у свега 34 куће тога села у кантонман.

26. *Октобар.* Сена нигде. Коње, обућу и фураж тражим од дивизије. У селу ничега. Ни воде нема, но са отопљеним снегом од једнога потока појимо. По подне добијем наређење, да се сутра у 7.15 часова јутра код села Другова јавим помоћнику начелника штаба. Спрема се, јер треба поћи по мраку.

27. *Октобар.* Батерију сам кренуо у 5 часова јутра преко планине ка Другову, правећи лично пртину по снегу великом преко пола метра. Са једне трећине пута враћам се по накнадно добијеном наређењу, које сам, на жалост, требао да примим још синоћ (овај ордонанс из дивизије скупо је платио неизвршење његово на време), по коме остајем у Кнежини до даљег наређења. По подне бејаш на реферисању под Команданта дивизије у Кичеву, излагајући му стање моје батерије и тражећи све потребе, а нарочито обућу и коње. Људи стално добијају два пута на дан топлу храну. За коње сам набавио сена и зоби.

28. *Октобар.* Материјал се чисти, муниција је попуњена. Добијено је неколико коња на реверс.

29. *Октобар.* Чишћење личне спреме и ручног оружја.

Сва шума по планини око села је већином кестенова, па га зато готово по цео дан кувамо и једемо. »Санс« убија дуго време и досаду, а игра се Бога ми у прасенце, и то у пола дивље (у околини веле да има доста дивљих свиња. Планину сељаци зову Балкан, иначе су ово окомци планине Бистре), а за вечерицу. Са сељацима овдашњим, већина су београдске фурунције, ћаскамо по цео дан. Милан Вл. Ђорђевић, који је овде са четом, чешће нам је гост, као и ми њему. Он нас обавештава о новостима, јер ми у батерији не примисмо ни новине, ни писмо од поласка. Симпатични млади доктор Поповић нам је »цимер колега«. Бринемо и највише разговарамо о Једрену и Бугарима.

У 9.15 часова у вече добих наређење, да сутра упутим једнога водника са једним топом, одговарајућом муницијом и тродневном храном, те да код села Другова уђе у колону, која има специјалан задатак код села Гаре (близу Дебра).

30. *Октобар.* Топ ми иде. Поздрависмо се са Раковићем, испратих људе и топ и помислих, да ли ћу га опет видети и када у батерији. Од досаде кују се новости по кантонману. Те пао Битољ, те пало Једрене,

Грци стигли овде... и т. д. Примих нешто чизама и неколико коња на реверс.

За коње требујем лекове и ков. Да је среће, а ово мора бити, брдска батерија мора имати мајстора седлара, бравара, своју ковачницу, поред резервног кова и гвожђа за искивање, лекове како за људе тако и за стоку, и по једног медецинара обвезника за људе и ветеринарског за коње.

Обилазећи ово дана кантонман, наиђем где један мој Ужичанин над ватром врти кошуљу и гаће. Запитах га шта ради, а остали војници који то посматрају у глас ми одговорише: истерује вашке! Веле да је у томе толики специјалиста, да му они за ту вештину плаћају по Дин 0.10 од пара веша. Буди Бог са нама!...

У 7.30 часова у вече добих наређење од Команданта трећег пука, да са батаљоном из Кнежине кренем у 6 часова јутра и уђем у састав тога пука пред Кичевом.

31. Октобар. Дивизија је у покрету. Моја батерија са 4. брдском батеријом (која је дошла из Скопља) образују ми дивизион, који је у главнини. Циљ је покрета, кооперација наше дивизије првој армији пред Битољем.

У 5 часова по подне а по једној лапавици, суснежици и хладноћи, одвојише нас код села Сопа, са врло доброга друма за Битољ и упутише са трећим пуком у село Цер у кантонман. Богатијег села, лепшег и чистијег света и пријатнијег дочека нисмо доживели све од Бањана код Скопља. Сви су се мушкарци огаздили по печалби у Србији, Румунији и Америци. Људи и коњи су јединствено осетили ово гостопримство и сувише многобројних гостију за ово не баш »поголемо« село.

Приликом прелаза разних баруштина и вода у готово потопљеној долини кичевској Пироћанци из трећег пука другог позива преносе »газдаше« за 0.20 Дин!... Боже мој, што ти је пара!...

1. Новембар. По лепом времену, али путем страшно разливеним водама кретосмо се у 5.30 часова јутра из Цера са добијеним наређењем, да уђем у састав другог прекобројног пука. По наређењу помоћника начелника штаба имао сам да законачим са батеријом у хану код села Жвање. У 9 часова у вече добих наређење из дивизије, да се са придодатим ми водом пијонира кренем у јутро у 6 часова и да се у селу Мреноге јавим Команданту бригаде одређене за операције на десном крилу дивизије.

Још од јуче предвече од села Вирово, Церово, Бојиште чује се пушчана ватра турских аскера и виде се димови ових запаљених села. Тај правац Турци држе, јер изводи Битољу и његовој вези са Ресном.

Марић ми рече, јер карата даље за југ нисмо могли добити, да ћемо сутра видети Преспанско језеро и јести чувеног гопешког качкаваља у самом Гопешу.

2. Новембар. Једва стигосмо у Мреноге, прелазећи преко брвана и стаза које су прокрчили наши пијонири, идући све десном обалом разливене Бојиште реке. Бригада се мало час кренула. Ја добих наређење,

да са батеријом уђем у састав главнине са првим пуком. Други прекобројни пук и 4. брдска батерија гоне један батаљон јучерањих турских аскера и теже да што пре избију код манастира Св. Петра више села Смиљева.

Уз пут сам посматрао лешеве турских аскера, побацану спрему и оружје. У селу Бојишту при наласку у прву кућу изнесе нам једна жена 15 нових пешадијских турских шињела. Око 2 часа по подне стигосмо код манастира Св. Петра.

Први сумрак. Наши пешаци подложише ватре, те их Турци одмах поздравеше шрапнелима из долине и од села Мраморице. Ватре се погасише, предстража би већ постављена, али пушкарање не престаје. Ноћ добро проведосмо. Облаково силан положај лево од нас, изгледа да ће имати да реши пад Битоља, где нас очекују концентрисани Турци.

3. *Новембар*. Покрет се настави јутром и до Црног врха био сам у главнини бригаде. На Црном врху је већ пласирана и дејствује 4. батерија ка Гопешу. Ја добијам наређење да се са батеријом и трећим батаљоном II. прекобројног пука пласирам на положају — превоју — испод Црног врха над селом Гопешом. За циљ имао сам неку коњску комору иза Гопеша.

Концентрисана војска Цавид и Фети пашина примећује се у долини испод Облакова а и на Облакову. Батаљон некуд оде, а по обичају пешаци ме не известише. Осташ сам. Са Црног врха оде све у правцу Гопеша. Први пук који наиђе, остави ми две чете, које распоредих на предстражу и у заштиту на истом положају. Ноћ је била страшна: хладно, суснежица, без карте а и иначе потпуно неоријентисан.

4. *Новембар*. Пред зору тражих обавештења од Команданта бригаде и у том тренутку баш га добих, да са батеријом сиђем у Гопеш. На самом уласку у село добивам наређење, да се батеријом јавим Команданту десног одсека мајору Ст. Николићу и да са њиме кренем у правцу карауле Ђавато, коју је требало заузети и пресећи одступни правац Турцима за Ресан.

Стигавши на положај, превој, између села Гопеша и Ђавата, добих наређење да одмах упутим један топ са једним официром ради рушења карауле Ђавато. Водник рез. поручник Влада Поповић оде и око 3 часа по подне врати се известивши ме, да је караулу порушио и истерао око 30 турских жандарма, и да су се наши пешаци — две чете 3. батаљ. II. прекобројног пука — пребацили преко друма ка Перистеру и селу Кажане а њега разрешили и упутили у састав батерије. При рушењу карауле морао је да приђе на 500 мет. да би извршио свој задатак, гађајући караулу са крова, јер је била испод места на коме је пласирао топ.

Помоћник начелника штаба издавши извесна наређења Команданту десног одсека оде, а ми остасмо да на томе превоју преноћимо. Ноћ страшна, густа магла, суснежница а брише ветар хладан као лед.

Ноћ смо провели преседевши је целу на муницијским сандуцима поред топова, осигурани предстражама. Турски топови лепо се виде у даљини, као и једна маса њихове пешадије, дејствујући непрекидно ка Облакову и Гопешу. У даљини се види разливено водом битољско поље.

Турци силазе са Облакова, њихови прапнели се распрскавају на све стране, топ им само прашти! . . Све ми ово изгледа, као и њихово збуњено маневровање, да осећају кобан свршетак! . .

У даљини се виде димови сигналне линије и показују да је веза са I. Армијом ухваћена. Од једног пешадијског официра чух, да су Турцима заробљена код села Смиљева два брдска брзометна топа. У 10 час. вече дође један рез. пешад. официр и затражи од Команданта предстраже капетана В. Пејовића, да му Командант одсека одмах упути артилерију, јер су караулу Бавато поново заузели турски аскери.

Командант одсека ми нареди да у јутру по сванућу упутим један топ на караулу, пошто је сада ноћ. Од Облакова преко целе ноћи чује се пушчана паљба.

5. Новембар. Упутих топ и спремих батерију да и ја кренем. Кад, неки узневерени пешаци се враћају нама од Бавата. Један подофицир јавља нешто Команданту одсека. У батерији шапућу војници да су чули од тих пешака, како су се наши повукли а да су топ и митраљези заробљени. У том тренутку долази баш и мој водник и извештава ме: да су се пешаци нагло повукли, да је извлачио на рукама топ, а остављен сам наредио да се извуче — извади затварач и понесе, пошто су се коњоводци били растурили.

Наредих му да се одмах врати и топ пошто пото узме натраг.

Командант одсека ми наређује, да ресто топова пласирам на прихватном положају у непосредној близини ноћашњег бивака. Одредих неколико људи и упутих их ка ономе топу, наредивши да се топ спасе. Не потраја дуго, а моји ме људи известише, да топ и није заробљен и одмах затим чух и његово дејство, те се и без наређења кретох са батеријом ка Бавату, пошто ми је даље бављење овде било безциљно.

Изгледа ми, да је јутрошња паяика изазвата код наше пешадије због тога, што чух да је капетан Пејовић, који нас је јуначки чувао на предстражи ова два дана, смртно рањен, а уз то је много допринела и густа магла и силна пушчана турска ватра са свију страна, коју су они морали давати да би припремили одступање ка Ресну, на то већ спремној војсци Цавид и Фети пашиној.

Око 11 и по час. пре подне ја сам већ био са батеријом код Бавата и одмах учинио овај распоред са топовима: један топ управих правцем друма ка Ресну под командом наредника, други топ дадох воднику са правцем и циљем гађања на турску комору која се налазила на друму, а ја узех трећи топ и пласирах га ниско на коси, која пада у правцу села Кажана.

У тренутку кад се магла диже, бејах изненађен, кад угледах овакву слику: на једној окуци друма Битољ—Ресан на 2000—2200 мет. правцем ка Ресну, креће се једна колосална већ формирана колона за одступање. Напред један вод коњаника, чији се официр врло лепо видео, затим до два вода пешадије и одмах позади њих два пољска топа и као неки штаб.

То је било чело или претходница одступајуће турске војске. Топ сам маскирао грањем и лично нанишанио глетком. Другим метком наћох

чело, и у томе тренутку један од она два топа отвори ватру на мене, нашта ја пренех ватру на тај вод.

Оно нешто коњаника и пешака њихових разбеже се на све стране и ја избацих тада разорно зрно, али топ, који је био до саме окуке на друму као у чуду после експлозије окрену на лево круг и замаче. Ја их окуних гађати шрапнелима са по неколико метака на топ, користећи клизање по осовини и правећи скокове од по 100 мет.

У томе тренутку на мене као и на цео положај позади мене, просу се киша шрапнела и разорних зрна њихових пољских топова испред села Кажана. Та даљина била је преко 6000 мет. Ја нисам био у стању да их тучем а других циљева немадох и сачеках да прође тај оркан.

Реших се да прикупим целу батерију од моја три топа и да је поставим нешто мало позади, користећи као маску једну шумарицу, пошто се морало непосредно гађати. То и урадох и отворих ватру на ново појављене циљеве, оне малопређашње растурене турске пешаке, који су се прикупљали. Сумрак се већ спушташе.

Неке чете пролазе испред батерије за којима наиђе и Командант одсека те ми нареди да натоварим батерију и кренем на преноћиште, које мисли да мало повуче од данашњег положаја. Кретох батерију, и од прилике после једног километра стоварих је на одређеном месту.

Пешаци постављају предстражу. Ну и овде, после кратког времена, а због врло скученог простора, на којем су требале да преноће све трупе овога одсека, као и због долазеће пешачке ватре: са фронта од Перистерера (свакако упућене турске пешадије, која нас је требала доминирајући да туче у главу и обезбеди одступање својим трупама), као и са левога и деснога бока од Ресна и Битоља, не остасмо дуго.

Овај незгодан положај још је појачавала густа магла и мрак, који у велико поче да се спушта. Наређење следова да батерију кренем за четама које пролазе, с тим, да ће се заноћити у синоћњем биваку. На фронту према Облакову турски топови из долине, за које нам збегови рекоше да су отети тих дана од Грка, не престају са ватром. Блесци и распрснути шрапнели одсјајују као падајуће звезде, пушка пламти и не престаје, а митраљези кроз ноћ одјекују карактеристичним пуцњем, и у овој целој бојној вреви надмашују све, те изгледа као да кука и нариче.

Грозота ове ноћи беше достигла врхунац. Очигледно се види да она има да реши судбину турске војске и решење битољске битке. Извештаји једнако долазе да од села Крушња као и од Ресна пристижу турске трупе у помоћ.

Колосалне ватре око села Кажана, које Турци немају обичај да ложе, наговештавају да то треба да значи нешто нарочито. Киша, суснежница, густа магла, а хладан ветар пробија до костију и . . уз све ово од 10 час. у вече па целу ноћ непрекидно пиште и одјекују трубе турске по Перистеру. Ово је, бар на мене, чинило најстрашнији утисак, страшнији но што је све овога вечера дала природа и техника.

Облога, у којој је смештена глетка нишанске справе наших брдских топова, од потреса за време паљбе, нарочито кад је топ на високим

коленима, сва се деформише нарочито због лабавости штитова, који по истој ударају. Кључеви на штитовима су непрактични, јер се кваре а тиме доприносе да штитови по опалењу спадају. Тако исто треба водити рачуна приликом маскирања топова, односно покривања штитова грамама, пашом и сноповима, јер при враћању цеви по опалењу то све наиђе између колевке и саоница и причињава прекид ватре и правилног функционисања повратника.

6. *Новембар*. Природно је, да су оне синоћње турске ватре служиле Турцима као маска, јер су те ноћи одбацили нашу предстражу код Бавата и пред зору предузели одступање.

Зором кретосмо ка Бавату, сретнувши наше делове, који су се повлачили. Ја добих наређење да са батеријом заузем одмах прихватни положај, али Командант бригаде, пуковник Б. Јанковић који тада наиђе, крену све напред, те тако успесмо да откинемо 2—3000 турских пешака и нешто коњске коморе и врагимо их ка Битољу да се као заробљеници предаду. Дobar део Цавид пашине војске успео је да се пробије ка Ресну, и то: артилерија и нешто пешадије са коњицом и колском комором друмом, а брдска артилерија и већи део пешадије од Кажана преко Перистера опет ка Ресну. За ово њихово повлачење много им је помогао Перистер, који поседнут доминираше цео положај нашега деснога одсека.

Многи су ме другови питали: како се то није могло предупредити? Ево мога мишљења: 1. Положај, који је држао десни одсек, био је потпуно одвојен од наше дивизије, ангажоване већим делом на Облакову и Гопешу. 2. Снага према положају, који је био велики и за једну добру дивизију, сувише мала (непуна два батаљона пешадије и три брдска топа). 3. Психичко стање нашег војника (питање о личној егзистенцији, знајући да је ту тако рећи свршетак рата. Чак су појединци знали и дискутовали границе наше сфере, због чега је морало попустити и морално стање). 4. Бригада, за коју је у почетку и био намењен овај задатак, можда би и успела у повољнијем решењу његовом. Да ли је ово моје мишљење правилно или не, молим меродавне и остале другове да ми не замере, а вероватно је да ће се о овоме доцније и дискутовати.

Овога, 6. Новембра, радом је руководио сам Командант бригаде, пуковник Јанковић. Природно је, да је одсек био појачан и пешадијом и са још два брдска топа, јер се са разлогом увидео његов значај као и веза са Црним врхом. Битољ је наш.

Циљеви овога дана били су одступајући пешачки делови и коњска комора. Дејствовало се по топовима, јер су то растурени а са разних страна циљеви захтевали. Коњи нису појени већ пет дана, а зоб, односно сено, нису добили седам дана.

7. *Новембар*. Заноћисмо код Бавата. Ка Ресну и око њега још од јуче примећује се да су Турци изгубили главу због Преспанског језера поред кога треба бежати. У 5 час. јутра, ми још у шатору, тек свиће, а турски заштитнички топ нас поздравиле шрапнелима на положају, наравно без дејства, а са обзиром велике даљине са које нас је гађао. Колоне им се свијају и одступају преко планине Петрине ка Охриду и поред језера ка Горици. Наређење ми стиже око 9 час. да се

са батеријом кренем одмах ка Црном врху и уђем у деснокрилну колону која преко села Златара и Јанковца има да уђе у Ресан. При покрету колоне добих ватру турских пољских топова од села из долине поред језера, као и од ресанске касарне, од једне њихове брдске батерије. У 5 час. по подне наше трубе обзнањују улазак у Ресан (два батаљона и пет брдских топова). Ту чусмо да је овде јуче сахрањен погинули Фети паша. Са људима и парком зановних у турској школи испред касарне.

Од села Јанковца па друмом Ресну сусрећу нас поред Срба и Грци, певају неке њихове патриотске песме, плескају рукама и вичу »Жив бил«!

8. *Новембар*. Синоћ а и јутрос чујемо неку топовску паљбу од језера. То Марић врши гонење. Батерија излази на положај више касарне, рекогносцира се, предстражама утврђују одсеци и осматрају добивени рејони за сваку евентуалност. Батерија се враћа у кантонман. Људи и стока добро се хране, материјал се чисти, све се доводи у исправност, пишу се релације, требује се и подносе разни извештаји.

Од 9. до 12. *Новембра*. Кантонујемо у Ресну. Наравно, добро се одморисмо и ми и стока. Снабдесмо се. Администрација игра главну улогу, као и дотеривање у исправност. Наши пољаци стигоше, а VII. и XVIII. пук са 2. дивизионом дунав. пољ. арт. пука одоше за Охрид. Дивизија је ојачана.

Изгинулим приредише парастос, на коме добар беседник, наш дивизијски прота, овелича њихова дела и направи јак утисак на препуну ресанску цркву: Срба, Грка па и Турака. Жене њихове прилазе официрима и изјављују саучешће. Наређење за покрет ка Охриду примљено је.

За ово време одмарања добијамо већ и наше новине. Интересантно је, да се кроз разне дописе и фељтоне истичу епизоде и херојство појединаца, који су давно, још у почетку, као реконвалесценти отишли са бојнога поља. Лепо је износити храбра дела и остављати их потомству, али иде на уштрб морала код учасника кад се величају појединци, који то и не заслужују. Наговештавам, да мене лично при писању ових редова није руководила завист, но само износим разговор вођен о томе, који је изазвао један напис, те зато забележих и ово у мој дневник. Бојим се, да на рачун заиста многобројних наших хероја у овоме рату, не доживимо издања дописних карата апсолутно свакога од нас. Прост војник је тај, који све види и који најбоље уме да илуструје! При одликовању треба такође обратити пажњу и не стварати завист.

13. *Новембар*. Друмом доста добро одржаним за Охрид кретосмо и стигосмо у 5 часа по подне у кантонман у село Доњи Косел пред Охридом.

За колоном иде и неколико фијакера са затвореницима из Ресна, које Турци пред рат похапсише. Код самог села Горњег Косела јак извор сумпорне воде. Охридско »кале« се пројектује кроз богату охридску равницу над охридским језером. Воде су се разлиле на све стране, осећа се жупност и благ климат по долини, док је Петрина над Охридом сва под снегом.

14. и 15. *Новембар*. Предањује се. Врше се кантонмански послови. Наравно да је за ручак била чорба са јегуљом из Охрида и пастрмка

печена на жару, а као посланица охридски мед у саћу. Е, право да кажем, нисам могао ни сањати да ћу у опште, а још под оваквим приликама ручати пред Охридом! . . .

Одох до Охрида и пријатно бејаш изненађен свечаним изгледом вароши. На свакој кући, без разлике народности, наша тробојка и фењерче. Један се војник жали да су му дигли »козерију« те сад нема резервну храну. Око ватре уобичајено врћење веша и требљење од вашију.

С вечера, враћам се из Охрида позади неких наших коморција који носе храну за пукове а кроз тишину развеже се: »у свом селу нане, у свом селу дико« . . . и »језеро плаво, тихо . . . (ово друго пева свакако неки варошлија)«.

Из Охрида иду у масама заробљеници, које су наши затекли по Охриду и Струзи. Чудновато сам замишљао Анадолце, управо такве сам их и виђао по нашој граници: лепи, стасити, са кукастим носом и орловским очима. Ово што срећем као заробљенике, све неки мали, здепасти, са кривим ногама и разроки. Сваки на капи има крст и само у пролазу виче »Христијан«. Овај су барут пронашли, свакако научени од Јермена, да им се ништа не би десило.

Данас ми дође у батерију један од мојих војника који беше заробљен пред Кичевом. Пошао, вели, за сено ноћу, па у место у позадину он отишао Турцима. Испитивао га, што ти је ужичанин, један паша, па одмах по том стао на телефон и разговарао са Султаном . . . Пустео га владика у Битољу, где су га спровели Турци (без једне чизме, да би га мучили гегуцањем), пред долазак наше војске у Битољ, пошто га је претходно одвео у цркву на јутрење.

15. Новембра у вече добих наређење од Команданта II. прекобројног пука, да са батеријом будем сутра у 6.45 час. јутра у селу Лаховишту.

Приметио сам, да пешаци у целом току операција, био покрет важан или не, не воде рачуна о времену поласка са обзиром на коње и доба године. Међутим, кад се по ноћи крене и дође на одређену тачку ту се чека по 2 часа пешадија. Ово је, до душе, ситница, али таква о којој се мора водити рачуна. Ово ми паде сада случајно на памет, да се не би мислило да се односи баш на овај покрет.

16. Новембар. Преко села Лаховишта, Требиништа, Волине и Добојана, куда минусмо VII и XVIII. пук и 2. дивиз. дунав. арт. пука у њиховим кантонманима, преко грознога блата и водурина долине код Струге, једва изађосмо на друм, да теснацем, све поред Црнога Друма, стигнемо у мрклу ноћ у село Лукавце. Ово је село управо и једино између Струге и Дебра. Заноћисмо тако рећи на самоме друму. Батаљони су лево и десно венцем и врше разоружавање арнаутских села, што нам је и главни циљ, гредећи ка Дебру.

Дивљине и природне лепоте ове Дримове клисуре су неописиве. Велики Дримов пад, који одјекује кроз клисуру, душу је дао за експлоатацију водене снаге. Телеграф иде клисуром, жице висе на оним мизерним турским бандерама. Уз пут сретосмо и кајмакама дебарског са његовим харемом, где оде преко Охрида за Солун.

17. *Новембар.* Продужисмо и данас друмом кроз клисуру. И ако му је траса одлична, и ако постоји тек од пре две године, ипак се примећује у изради турски мурдарлук, јер је већ готово никакав.

Пређосмо и чувену дебарску ћуприју («Ура стипесе»), за коју одавно чусмо да је порушена. За ово ремек дело старих зидара, онај извијен лук, треба им капу скинути. Над површином Дрима висок је 20 мет. Најпосле ево нас у већ предатом богатом Дебру, за кога Дебарци веле: »Цариград да се запали, Дебар ће да га плати, ама Дебар да се запали, ни Цариград не би могао да га плати«.

Интересантан је начин на који се предао Дебар. Бугарашки владика, наш прота, и две мештанина Србина долазе да преговарају у име Дебрана. Дебар ће се предати само тако, ако у њега уђе само регуларна војска без комита и то већа сила. Доцније пак дебарски бегови шаљу писмо и веле: свеједно им је дошло 5 или 50.000, само ниједан башибозлук.

Овде се слегло ваздан наших пукова, но срећа те се растурише, јер Дебар није тако велики. Снабдесмо се (ока шећера 18 гроша). Касарна је сва разграбљена, одмах по предаји турских жандарма и њихових официра. Оригинално је, да су ове преговоре водили и да се све ово предало једној нашој коњичкој патроли, једној чети пешадије и оном моме од пре месец дана одвојеном топу. Сад ми је цела батерија на окупу. Радости не беше краја у људи одвојеног топа, кад ме угледаше да са батеријом улазим у Дебар. Свеже грожђе, бисквити, малагу какву нађосмо у Дебру, немају ни деликатесе у Београду. Знали су ови Дебарци да живе!

18. *Новембар.* Преданисмо и одморисмо се. Разгледаће Дебра. Музика 14. пешад. пука, коју тек сад први пут чух од преласка преко границе, свира у подне на пијаци, као и облигатну молитву у јутру и у вече. Добих наређење да се са једном четом пионира и једном четом првог пука II. поз. кренем сутра за Стругу у кантонман.

19. *Новембар.* Иста позната маршрута и конак. Уз пут нас стижу кућама пуштени турски жандарми, већином Срби и Грци од Солуна. Не би било рђаво да се доцније употребе ови људи и за нашу пољску жандармерију, са обзиром на знање језика и прилика у овим крајевима. Наиђосмо и на једну групу наших пуштених заробљеника од Љеша. То су већином коморџије, ордонанси, посада мостова и телеграфско одељење, које су Арнаути, напавши позадину, заробили код Љеша. Кад се чуло да су пали Битољ и Дебар, прича ми један од ових заробљеника, један нас Арнаутин доведе до Дебра и рече: »Онамо је ваш аскер, слободни сте«!

20. *Новембар.* Једва стигосмо у Стругу. »Од Струга нема друга«, веле сељаци (у два смисла а ниједан није оправдан). Изливајући се из Охридског језера Дрим пролази кроз саму варош. То је центар за охридску рибу: чувену јегуљу и пастрмку (латвицу). Варош мизерна и прљава. Да је среће то би била друга Венеција а овако један ужасан мурдарлук и легло свакојакних болештина. Овде је трећи пук и пољски дивизион другог позива. Седми пук и наша 4. батерија одоше за Елбасан.

21., 22., 23., 24. и 25. *Новембар*. Одморисмо се. Само се једе риба, праве маринати, помало коцка, воза по језеру и туку патке. Спрема се, дотерује у исправност. Извештаји и извештаји! . . . Овде примих 73 коња доведена из Србије и попуних батерију, у којој не беше готово ни једног пописаног коња поведеног из Србије. Ране код коња су грозне и толико ударају, да им се не може прићи. Коњи се живи распадају а виде им се и ребра и кичма. Сви се радујемо добијеним коњима. Воду нико не пије, чај је благословен са оним грчким коњаком.

Добих наређење, да се готово цела Моравска Дивизија II. поз. креће у зимске кантонмане северније. (Југ се оставља на чување Моравској Дивизији I. позива и дунавској бригади, до кога је тако победоносно са »Мићом« догурала његова моравска дивизија II. позива).

26. *Новембар*. По наређењу пођосмо са трећим пуком преко села: Мислошева, Волине, Печосана за Издеглаву, где стигосмо на чифлук Риза бега. Богатство ових чифлука у стању је да исхрани масу и људи и стоке, а специјално овај је хранио све у Охриду и око њега бар десетак дана.

27. *Новембар*. По накнадном наређењу преданак с тим, да батерија са инжињерским полубатаљоном буде 28 у Кичеву, 29 у селу Зајашу, 30 у Гостивару а 1. Децембра у Тетову. Материјал и лична спрема дотерује се у исправност, коњи добијају предовољство у лепом сену и јечму са чифлука. Људи се дотерују, већина чак подшишава и бркове (неко од наших ужичана добацује: свакако због Енглеза, подилазе им ужичани, јер се мир решава у Лондону).

28. *Новембар*. Таман да пођемо, а карабини осуше с поља и чу се »пожар«! Излетесмо да не изгоримо у овој страћари сувој као барут. Неколико карабина опаљених кроз оцак, и ватра је угашена. Требало је само да се запали родино гњездо на оцаку, па оде све до темеља, као и она силна слама око зграде.

Преко села Врбљана, па Турије (превоја Пресеке) поред Поповца, Кленовца и Другова стигосмо по мраку у бедно Кичево.

Коњи старокови једва сиђоше преко снегом и ледом ухваћенога пута до Поповца. Грозан пут, кога наши нешто поправљају између Другова и Кленовца, јер је то једина веза копачком реком између Кичева и Дебра. Једва прођосмо.

На конаку сам био код некаквог Алије. Ту тек имадох прилику да видим чистоту турске куће изнутра. Домаћин нас не могаше ничим угостити, пошто у Кичеву нема ни хлеба, до једино што нам уз нашу вечеру донеше киселих паприка и лубенчића из туршије.

У разговору, беху сви мушкарци и деца из куће, један се изјасни да је био жандармеријски наредник у Тетову и при наиласку наше војске из Скопља, по наређењу њиховог официра сви се пресвукоше и побегше кућама. Други је брат побегао из Џавид пашине војске. Тукао се, вели, са Грцима и иронично их подцењује. Прича, како им је Џавид говорио, кад су га они питали, шта ће да раде кад дођу до мора, »Не брините ништа, тамо нас чекају немачке и енглеске лађе и храна, па ће нас одвести у Стамбол«. Лепо куражење и сигурне вође и војска! . . .

29. *Новембар*. Ево нас где стигосмо у злогласни али бедни, поцаљени и порушени, огроман по пространству, арнаутски Зајаш. Једва се споразумех те добих стан и сено за коње, које су они сами крали од својих комшија.

30. *Новембар*. Преко чувеног Буковика, коте 1184 и Ђонловице идемо за Гостивар. Друм је страшан. Наилазимо на остављене поубијане и цркнуте наше волове из коморе, које деру Срби из околних села и узимају месо. Ја им предочих да је то нездраво а они веле: »Није умро од болест, не мари то«. Комора испод Ђонловице ни да мрдне, друм закрчен, киша сипи, блато ужасно. На једвите јаде обиђосмо је и стигосмо у већ нешто, благодарећи нашој полицији, уређен Гостивар.

Уз пут још вире из баруштина разорна зрна турских хаубица, која су при пролазу овде бадали. По препоруци онога Алије из Кичева, гости смо некога аге из Гостивара. Наравно да нас није одвео кући, но у његовоме хану дао нам је једну собу са примитивним енглеским креветом и спремио вечеру: неку кобасицу, а у сановима купус, пасуљ, слатко од дрениња и јабуке. Хвала му и на томе.

1. *Децембар*. Једва једном стигосмо жељеном кантонману у Тетово. Дали су нам дервишки манастир Св. Алије (Теке). Од силног богатства манастирског и ако ништа није остало, ипак смо сретни, јер смо људе и коње могли сместити под кров. Колико је морало бити богатство овога манастира, довољно је само то рећи, да на три сахата богатога Полога од Тетова све је била њихова својина. Нешто су и наши приграбили пролазећи овуда, али су и ови били паметни те све распродали кад ми одмакосмо пре месец дана од Тетова.

Ја сам у гостињској соби за странце-конзуле и турске великаше. Диван је покривен са два скупочена ћилима (чудо ми, да се ово није однело), соба је сва у дуборезу, окићена неким старинским световним турским сликама. Дервиша је остало само неколико. Гроб Св. Алије ванредно се одржава и вредно га је видети. Дервишки тасови и српови, њихово обележје, украшава једну одају у којој се они једанпут годишње скупљају и клањају. У нашим старим рукописима, рекоше ми, вели се, да је ово био српски манастир.

Већ се осећа дејство окружног началника тетовског. Наши нови жандарми у новој униформи српских пешака крстаре, варош се пере и чисти, шинтери већ дејствују и на чудо Турака требе варош од оних многобројних паса. Сат кула избија сатове по нашем.

Од 2. *Децембра*. Настаје уређење кантонмана, спреме и људи. Коњи се хране, лече и поткивају. Људима се издаје одлична храна. Сваки дан се држе по 1—2 часа телесног вежбања, егзецира и предавања из хигијене и правила. Нова спрема одеће и обуће већ је издата. Администрација и извешћа на својој су кулминацији. Последице ратних штрапаца тек се сада осећају и показују, а бога ми има и случајева и тифуса.

Ми устројисмо менажу и повраћамо се од глади. Пакети из Србије, а нарочито наши »ужички производи« добро нас поткрепљују. Санс, дарде, пикет и »ситно фарблић« окреће се почешће. Све могуће се новине

примају. Овде се концентрисала сва пошта, која је за нама лутала по целом ратишту. Војницима стижу упутнице и пакети свакодневно, јер их није било лако ни наћи, пошто су са батеријом летели преко гудура Старе Србије и Македоније.

Бадње вече и Божић проведосмо можда идеалније и лепше, ваљала што смо у овим крајевима, него кад бејасмо у Србији. Прасад су се пекла целе ноћи уз свиралу, »тројанац« и омиљену отегнуту ужичку песму, гарнирану по којом пушком, а усред турског дервишког манастира.

Бога ми, чусмо и чочеке, а гостољубиви Тетовци већ нас призивају у своје куће на вечере и гошћење! Ако је за одмор, одморисмо се, ако је за спрему, снабдесмо се. Већ поче да се осећа досада, те чешће узвикујемо: »Или углављујте тај мир или кидајте са преговорима, па да ћерамо ка Грчкој, или на Цариград, или рецимо, на коју другу страну«! . .

30. Децембар. Жеља нам се испуни. Батерија доби наређење да 1. Јануара (ово му дође као честитка за нову годину) буде спремна за покрет, опет ка Охриду?! Није нам најпријатније, јер снег који од јуче пада предсказује нам многобројне тешкоће, на које имамо да наилазимо. Што је најглавније, тешко нам се оставља дервишки манастир, управо његов забран, који нас је целог овога месеца баш добро нагрејао.

* * *

На закључку, потребно је, да из овога ратнога искуства дамо и неке своје опаске на наш материјал, наше брдске брзометне топове М. 907 и др. Незнамо шта нам још предстоји, али нам је дужност да укажемо на све оно што је и добро и рђаво, да одмах поправљамо и усавршавамо, јер тиме учвршћујемо веру у наше наоружање нашим храбрим и пуним свих врлина, ратницима. Уосталом, те недостатке они су баш и уочили и осетили.

1. Самаре одмах заменити практичнијим, на форму митраљеских, ако хоћемо да смањимо убој коња од њих (ово нарочито долази од колана и јастука). Удешавање самара удесити да буде много брже и практичније. Рамови и ребра су слаби.

2. Кључеве на штитовима преправити, пошто се исти често кваре те штитови спадају приликом опаљења, те тиме кваре облогу глетке и успоравају рад око тона. Предњи нишани на цевима су од тако слабог материјала, као да су од олова, да их већ више и нема на цевима.

3. У опште све кључеве на топу изменити (федерујућу јабуку), јер се ломе, а тиме се омета како састављање појединих делова тако и товарење.

4. Опруга у бранику често се квари, те смо морали употребљавати често полуугу, њоме ударати у чекић да би опалили метак.

5. Осовина је непрактична, јер и најмања нечистоћа која у њу зађе, запара је и онда се колена не могу мењати.

6. При маскирању грањем, полагајући их преко штитова, обратити пажњу да не заиђу међу колевком и саоницама, јер то проузрокује и онемогућава правилно функционисање повратника.

7. Пошто ће се готово увек нишанити глетком, са обзиром на садање прилике, или ће се највише бити у могућности маскирати се грањем или шумарицом, т. ј. другим речима ми ћемо брђани, готово увек гађати сткривено (пошто другојачије није ни могуће гађајући са висина у долину или са стране брда), то је добро одмах се укопавати.

8. Унети у наставу гађања, пошто се то у школи гађања утврди и опроба: на који начин се може гађати и на веће даљине и преко граница даљинара, као и низ јаке стрменитости, а с обзиром на употребу даљинара, месне справе и темпирника. При овоме пробати и укопавање репа лафета као и грубо нишањење са даљинаром »О« и узимањем даљине и темпирања на темпирнику.

9. муницију што више штедити, јер је искуством утврђено, да је у планини врло тешко снабдевање и налажење брдских батерија. Међутим циљеви у планини не захтевају велики утрошак, већ више дејствују морално.

10. Извиђачи су од огромне користи. Већбати их по досадашњем.

11. Упућивати пешадијске официре у њиховој школи гађања: о издржљивости коња; о употреби брдске артилерије (јер смо најчешће били у прилици да будемо у стрељачком строју); о значају цепања топова са обзиром на губљење ватреног дејства; о значају солидарности са артилеријом, нарочито о заштити артилерије, не форме ради но искреног помагања и чувања топова; о старању око исхране коња, нарочито с погледом на последице које од тога произилазе (на ово ме руководи прилична немарност приликом наиласка кроз села, јер пешаци растуре све пластове сена и развуку да га метну подасе, док коњи по неколико дана не добијају храну).

12. Теренске околности новоослобођених крајева захтеваће повећавање наше брдске артилерије. Изгледа ми, да ће батерије морати бити детаповане, а то је прилика да се још сад регулише, те да батерије буду придате пешадијским пуковима.

13. Биће заблуда, ако се и у будуће при гађањима она изводе само посредно, јер специјално брђани, по ратном искуству, треба да их изводе највише откривено, маскирано, и да се већбају у укопавању, а при подилажењу положаја и изласку на положај у извлачењу топова.

14. Коњоводце упућивати нарочито, да на одређеном им месту, после стоваривања, а у одређеном строју остану као укопани.

15. Поред топа довољно је шест муниционих сандука, но с тим, да бар један од њих буде са разорним зрнима. Осем тога, спремити неколико зрна одмах на картечно дејство, јер су изненађења на плачнском земљишту врло честа.

16. Батерију већбати и навикавати на вођење и оног дела муниционог оделења које јој припада. На цепање батерије већбати што чешће воднике и подофицире, у смислу командовања појединим топовима. Командире а и воднике већбати у употреби трупне коморе, исхрани и благовременом тражењу и попуњавању муниције из муниционе колоне.

Нарочито им обратити пажњу на старање око исхране људи и коња. Обучити их детаљније о лечењу коња. Због морала код војника забранити употребу резервних штитова, као и нарочитих заклона.

17. Без обзира на одужење батерије, изменити формацију о броју резервних коња и дати их бар 40 на батерију (употребити их за ношење лакших бремена сена), а у толико повећати и број резервног људства. Коње заменити што пре мазгама, јер су издржљивије, како у погледу штрапаца и времена, јаче, згодније за ношење терета, за исхрану малим задовољне, а за војника благородније од коња.

18. Свакој батерији дати: резервну ковачницу са алатом и са угљем, штангле за искивање потковица, резервне клинце (све ово поред резервног кова); нарочите зобнице са јачим везама, као и нарочите цакове за храну и фураж а удешене за згодно паковање и товарење; дати више општих самара, који да служе као резервни; малу ручну људску и марвену апотеку са лековима; једног медецинара за људе и једног студента ветерине за лечење коња; затим седлара, бравара и ковача као обвезника. Све ово као и батерији одговарајући део трупне коморе и муниционог одељења (људе и коње) да воде батерије по своме јединачком списку, а све да буде из територије оне где се батерија буде налазила у гарнизону.

19. Гађање вршити у покрету, и то по неколико годишње (а не као до сад да батерија има да утроши свега 50 зрна годишње за једно једино гађање и увек на истом месту) а у току разног доба године. У том циљу приређивати лети путовања бар по 15 до 20 дана, а зими зимске маршеве, и том приликом и вршити та гађања. Ово би најбоље било изводити у близини граничној одређених реона батерија, као што се то практикује код француских алпијских батерија.

20. Са батеријом увек носити: што више резервног подмаза све врсте као и глицерина (и више резервних и удешених цеви за пумпу).

21. Батеријама дати нарочити самар са удешеним казанчићима за кување јела, поред маљерки. Ови би служили кад се предањује и кад се кантонује.

22. Дати кофе за кишељење зоби или цакове (са рупицама).

23. Људима дати ранчеве и практичније чутурице и порције (а од алуминијума као н. пр. турске). Чизма је непрактична, избацити је и Срђанима дати цокуле онакве, какве смо их у Србији ми радили за турску војску).

24. Шатори онако савијени од по осам крила, практични су и брзо се подижу (види предлог 3. брд. дивизиона за бивак и поделу).

25. О предатим брдским батеријама водити више рачуна, јер их сви траже а после их се одричу: те нисте код нас на службовању, те обратите се вашем благајнику и т. д.

26. Брдској батерији одредити још за време мобилизације извесну суму новаца, снабдети је њоме, као и са свима одговарајућим књигама: новчаним, реквизиционим, требовањима и др. У вођењу свега овога

већбати код благајника официре и подофицире, као и упознавати их са администрацијом за мобилно и ратно доба.

Једном речју брдске батерије су све и сва. Зато им у миру дати прилике да се спреме за свој самосталан рад у рату. Дивизиони и пукови су више административни органи и под њима је само тактички и наставни део у смислу упућивања и контроле.

* * *

Моја батерија је прешла закључно са доласком у зимски кантонман у Тетово, дакле од 26. Септембра до 1. Децембра тек. године (одбивши шетања по положају и разна скретања са пута за бивак и кантонман) око 900 км. За то време је угинуло и остало на путу 78 коња од поведених 195. У болници је лечено 19 а у команди 60. Добијена је попуна у 109 коња (са реквирираним). Утрошено је укупно са деташованим топом 628 шрапнела и 21 разорно зрно. Време за маршовање и рад било је већином лепо и угодно, наравно и поред најстрашнијег кога даје природа са свима својим променама. Терен је био већином планински, стазе, шуме и шумарице (ове су најгоре за кретање), јаруге и воде (које су се већином и преко најразливенијих река газиле).

За лекарску помоћ се јавило 136 људи, већином за време кантоновања, од којих су 10 пуштени на боловање до месец дана и свега један умро од тифуса. Нико није рањен, ни погинуо. Један је свега био заробљен (управо залутао ка непријатељу).

Ред је био у батерији како на маршу тако и за време борбе примеран. Људи су храњени врло добро, свега три пута нису добили лебац. Коњи су трпели оскудицу једино у зоби, сена се налазило а хранили су се и сламом, и јармљеним кукурузом. Држава је добила у грдној економији, јер се нарочито за време операција, како људи тако и стока хранила пленом и храном коју су давали сами мештани.

Обућа је највише издала и у томе се трпела оскудица (ја сам поцепао ђонове на државним чизмама за 25 дана).

Људима треба обратити нарочиту пажњу на ватре, јер ту највише сатиру и горе и чизме и шињеле. Материјал је без неких ситница, како код топова тако и самара исправан. Испуцане чауре су све враћане техничком заводу на лаборисање. Официрима, подофицирима и редовима кадровцима је издата сва слеђујућа им плата. У рату су добили четворица за поднареднике а један за каплара.

Ето мога дневника, гарнираног појединим епизодама и мојим стручним опаскама. Ваљада ће моћи послужити, са оним што и остали другови — брђани — изнесу, да се као поуком из овога рата користе наши брђани, меродавни и наши следбеници и поколења.

На нову годину 1913.

Тетово («Теки»).

Деветодневни ратни зимски марш моје брдске батерије.

Од Тетова преко Дебра и Струге за Елбасан — Фебруара 1913.

Колико припрема и какво осећање прожима топцију када се зими у миру комбинује батерија да окуша и опроба своју способност против тешкоћа, коју јој иставља снег, смет, вејавица, мраз и каљуга! О томе се говори и пре и после марша. Тешкоће се представљају немогућностима, последице промрзнавања и отпадања прстију, дају читав материјал за епизоде наших војничких доживљаја. И сви ти мирнодобски зимски маршеви трају или свега један или врло ретко неколико дана, под свима могућим, припремљеним, тако рећи удешеним извођењем. Природно је, да је ово све довољно да се одатле извлаче поуке, закључци, и да се озваниче под називом »Зимски маршеви«. Та искуства применили смо у стварности у овом нашем рату, и зато износимо зимски марш наше батерије по дневнику кога смо водили више делимично. Износимо га и по интересантности терена, препрека, доба године, количини снега и сметова, што и даје за право да га у пуном смислу назовемо правим ратним зимским маршом.

13. Фебруар. Батерија је угодно смештена у зимском кантонману, у подножју саме Шаре планине, у тако рећи непосредном предграђу Тетова, у још ненапуштеном дервишком манастиру Теке. И људи и стока су под кровом. Два месеца одмарају се, негују и греју, после завршеног, по њих заиста максималном штрапацу, пређених око 900 км под борбама и свима теренским и атмосферским незгодама, освојених наших а овим ратом стечених тековина. По отвореном Пологу брише северац уз Вардар и заноси са снежног покровца од пола метра висине. Неверица нам, да остасмо овде већ два месеца. И поред свију угодности, сваки час се нестрпљиво очекује наређење за покрет. Ми ћемо брђани добро запамтити свај рат. Тако рећи ништаван број брдских батерија разбуцан летео је од Голије, Копаоника и Врање до Битоља, Охрида, Шкумбе, Девола и од Црног врха до обале Јадранског мора.

Брђани су водили и пољску и брдску и градску војну! Они су се и тукли и рушили и палили. Они су ти, пред којима је задрхтао и легао страшни Арнаутин, и осетио силину српске артилерије, почев од границе, па са свију могућих планина Санџака и дотле непроходне, тако рећи, целе Албаније. Има ли планине, има ли села арнаутског по Санџаку, Старој Србији, Македонији и Албанији све до реке Семени, а да није чуло одјек брдског нашег топа, који је објављивао славу и успех српске војске, који

је први пред Приштином поздравио Косово као и Српско море, и који је ујагњио крволочне Арнауते!

Кратки зимски дан замркава. У топлој манастирској гостинској соби официри опружени по перзијским ћилимовима ћеретају и оживљују тако драге успомене из својих стажева и студентског живота из Русије, Немачке и Француске.

По вечери, облитатна партија карата уз певушање и правничко-техничко дебатоваше мојих резервних официра, да га баш данас прекине улазак жандарма из дивизијског штаба. Жандарме су већ омрзли и моји људи, јер за све време операција по њима су слата сва наређења за покрете, те није ни чудо, што овога и моји официри овако нелагодно примише. »Да ли ћемо за Скопље са пољацима или на коју другу страну«? Пошто ме по прочитању прошацоваше, једногласно ме запиташе водници. На жалост на другу страну, и то на сасвим другу страну, одговорих им ја. Шта ћете, кад смо ми брђани такве среће, да Арнаути нису просецали комуникације, те се тако наши пољаци свршив на Куманову и Битољу, сада одмарају и поправљају коње, док ми брђани улазимо тек сада у серију наших специјалних задатака.

Авизо за предстојећи марш добио сам још пре неколико дана од началника штаба, те је припрема тако рећи била готова.

На пољу као дан. Месечина обасјала, а стражар код парка испод доксата убрзао своје шетање услед мраза, те му одјекује шкрипање под ногама. Хвала Богу кад нема ветра! Легосмо, али за пакост никад заспати, као и обично кад је човеку потребан одмор и кад га као нас од сутра очекује вишедневни штрапац.

14. Фебруар. Услед кратке данашње маршруте, по добром друму, истина по снегу и ветру, који у ово доба увек брише између Тетова и Гостивара, батерију крећем мало доцније. Бар ће људи и стока угодно јести, лакше потоварити и пријатније маршовати.

Посматрам људе пре поласка и изненађује ме њихово необично расположење, бар због времена, ако не што остављамо овакву угодност. Обратих се једној, па и другим групицама поседалих поред пушећег се јела, док ми се не објасни то расположење. Чули су да батерија иде за Елбасан, даје то близу мора и да је тамо дубоко пролеће. О томе им пишу неки другови из једне од наших брдских батерија која је тамо. Радују се да побегну из ове зиме, да напасају коње који се овде намучише ранећи се шашом, да ноћивају напољу и да се једном истребе од гада. Готово овим причама сугерираше и нас официре, и што кажу, кад већ мора да се иде, што пре па тамо како Бог да. Наредих да се товари и кретох батерију. Под ногама шкрипи, дува, али то ништа не смета да свирала одјекује са оделења на оделење и да се све унапред крећући се цупка »тројанац«, »кокоњеште« и др. Застанци, разговор, мезетисање и после пет и по часа марша већ угледасмо сахат кулу Гостиварску.

Незгоду зиме осетисмо већ самим доласком. Нигде дрвета да се огрејеш. Напуштене куће зјапе без прозора, врата, читавих басемака и ограда, што су све уништиле раније кантонујуће трупе, да би се изгре-

јале. Неки зајечарци из III. поз. поседали око једне мокре врбе која црвчи и пуши се, те као бајаги греје их. Фуражи нигде и никакве. Срећа те смо је понели на коњима. Подмлађене ране батеријских коња, већ после данашњег марша поиспрскале, те се црвени месо и ако смо ћебад на тим местима опшили гутаперком да их не вређа.

Гостивар је добио тако бедну слику према ранијем изгледу, да смо једва чекали да сване, те да га напустимо. Са Командантима инжињер. полубатаљона и допунског батаљона, који ми са батеријом одавде образују колону, одредих време поласка и ред маршовања, и у готово ладној собици једне напуштене турске кућице продрхтасмо тако рећи без спавања ову ноћ.

Краткоћа марша, добар друм, те да не беше мало ветра, овај дан нам не би ни изгледао зимњи.

15. Фебруар. Добро је свануло. Мраз је целу ноћ стезао, тако, да једва изађосмо и пређосмо једно два километара од Гостивара. Цакли се поледица по средини и целим путем, те је и пешаци избегавају, хватајући снежну ивицу. Моје бедне батеријске бице само занесу па распале са теретом заједно. Људима хладно на рукама. Терет ухватио још од ноћас ледену скрамицу, па ти се чини да се у лед претворио. Мука да ухвати од онога свакочасног растоваривања, товарења и засамаривања коња. Зимски ков још није био стигао, летњи се излизао, па мука! Комора ми заостала да натовари неку храну, а батерија се отегла у недоглед услед поледице. Пијонири су измакли да крче неки снег и изврше неке оправке унапред. Две чете пешака (мањег састава) су распоређене око товара. Они тако рећи носе и коње и терет.

Таман исплиवासмо из ове поледице до близу села Врутока извора Вардаревог, кад одатле наста каљуга од неких потока измешаних снегом и иловачом, просеченога пута нашим инжињерцима од пре два месеца. Попусти, али намах поче да промиче, па све гушће да пада и завејава снег, заклањајући нам све тамније и тамније лепу околину изворног дела Вардаревог и греду Врупольску која нас предваја од Мавроших ханова. Читаве лавине и сметови старог снега изравњале су ове грдне јаруге и потоком изривене урбине.

Једва приметна пешачка стаза у безброј серпентина, а по њој гамижу, преносе се, чини ми се са читавим теретом моји мали брдски коњи. По где-где послуга и пешаци скинули су са слабијих коња товар и посе на рукама. Исплиवासмо до Врупольске карауле, одакле угледасмо велика и богата српска села Леуново и Никифорово. Људи ми се већ променули, коњи већ изгубили ону свежину од пре два дана.

Нисмо далеко од Ханова. Сачекасмо и уредисмо целу батерију, без једнога коња, који остаде у путу, те да прегурамо још 6 км до конака. Ових 6 км се отегли, а снег још једнако пада, коњи пропадају у неке живобаре и смет, који је засуо све на сахат ода од Маврових ханова.

СТИГОСМО рано и оживесмо, нашавши и огрева и фуражи код наших Мавроваца. До душе папрено наплаћено, али је бар све заклоњено, загрејано и нахрађено. Мавровци су дошли чак из села, расположени да се

нађу војсци. Има их печалбара из целог света, али издваја једна мавровска глава под московском шубаром, који пред забезекнутим сељацима његовим развезао руски са мојим водником Протићем. Два резервна инжињерска официра, две сасвим дивергентне професије-филозоф и порезник, дискутују о значају свога рода оружја при данашњем маршу и тек предстојећем одавде до Дебра.

Неки нишки ћурани и газдинско вино из горичких винограда ублажују данашње муке. Мештани нам предочавају тешкоће и непролазност до Дебра. Умор већ савлађује, ватра пуцкара, ова ноћ треба да надокнади и прошлу.

Док не заспах размишљах, шта се данас променило од онога у миру стеченог искуства за овакву атмосферску непогоду и доба дана. Ништа. Најсигурнија су коњска леђа. Одмарај га на згодном месту што чешће, опет крени, и то ти је све. Кад већ малакше, стовари и пренеси топовске делове на рукама, јер му је то једина и најсигурнија замена. Правити саонице, ако има или нема дрвећа, ако се мора још да води рачуна о времену, изгледа да је само у миру и на већби могуће. Западне ли коње у смет, живобару, спасавај га што пре терета и самара, па извлачи.

У оваквим приликама не помаже ни песак за посипање поледице, ни разбијање секиром. Н. пр. данас, колико је песка требало понети и колико би трајало разбијање леда секиром. Маршрута је одређена и све ове незгоде падају испред ње. У миру се реч немогуће и пропушта, у рату је све могуће.

16. Фебруар. Пред полазак, као и обично, подгрејасмо се топлим јелом, коње целу ноћ хранисмо. Пионери су измакли на читава два сата, јер нас мештани јутрос обавестише да је пут-стаза долином Радике завејана снегом, да су поједина места услед снега и одроњена, и да у опште и сумњају да ћемо моћи проћи, јер је за њих тај пут затворен.

Нисмо измакли ни три километра од ханова, крећући се колоном по један, распоредивши поред топовске послуге и по два пешака на свака два коња, а официре и подофицире на сразмерном растојању дубине батерије, кад једва прокрченом стазом од једва тридесет сантиметара кроз нанос и сметове наста пропадање коња. Снег, мек и југов. Стаза још не набијена. Ширина стазе једва човеку пролазна, те мало скретање од ње заноси натовареног коња. Срећа те је једна страна увек била припијена уз обалу, те се терет и коњ уз њу подупирао, да се не би стрмоглавио у бујну и кршевиту, са врло честим и дубоким вировима Радику.

Спуштање ближе њеном кориту или излазак на какву мању висораван одлакноу би нам да се бар само одахне, да се сечекамо и примимо извештај о броју изгубљених коња и материјала.

Снег, киша, заокупили. Ветар звижди и наноси у очи. Смрачило се, у овој дивљој клисури, да с времена на време угледамо изнад кршева небесни свод. Људи промрзли и уморни ћуте, а коњи непрекидно надимају бокове и чини се пућиће, неће да се издувају од силног умора.

Таман се поприкупимо, измењамо коње и изпретоваримо, кад настане серија спуштања низ литице или оне у кршевима карактеристичне

коњске басамаче пуне леда. Најашили смо и сустигли наше вредне пијонире. Пуца секира и пијук. Стоварујемо и одмарамо се. Крећемо понова, да наиђемо на нашу прекинуту стазу и одрођену у амбисе реке Радике. Стене се разбијају, прави се нова стаза, а батерија под теретом стоји у теснацу са кога је страх погледати у лево на амбис од тридесет метара дубине, низ који дуре, хуји и ломи се зелена Радика; десно припети смо уза страну, са које се као с неба отискује и снег и камен, и земља и дрво; напред однета и прекинута стаза; назад закрчило и не можеш се окренути.

Било је тренутака, када се од страха гледа само у земљу и преда се, а све оставља Богу и удесу! . . .

И ако су живци, већ очеличени, постали неосетљиви, наиђоше тренутци после свију побројаних мука, кад они поново оживише, раскравише се, да се згрозе и задрхте. У већ сам сумрак данашњега дана наста један простор, где се, по готово залеђеној рампи требало пребацити и сићи у последње одмориште, у чијој се близини рачва пут за Жировницу и манастир Св. Јован Бигорски. Почело се са појединим натовареним коњима, увећавањем размака од 50—100 мет. Подупрта, већ трулим стаблима, поједина места које је Радика на јединој пролазној стази почела да откида, да би себи удесила што згодније корито правећи ужасно дубоке вирове, попустише, да понеко јадно кљусе са својим топовским делом оде на дно вира. За час се разбистри, и ми гледамо где угнуло дуби, терет га прикљештио и бори се са водом недајући да нам однесе најдрагоценији део топа, без кога смо лишени читавог оруђа.

И сад настаје прилика, где се израз пожртвовање, осећај дужности, испољавају у пуном значењу те речи. Послуга са топа са својим топовођом хоће бесвесно да спасава своје знамење, свој топ. Њихови нераздвојни другови пешаци, који у топу овога рата гледају све, не изостају у пожртвовању. Одабрах неколико отреситијих топџија и једнога пешака, који се трен ока прелетеше са оне стране Радике. Пешак се мало разкоми и зарони у ледени и страшни вир Радике, држан од својих другова топџија. Замка је намештена, пешак је напољу а лешина коњска је већ на обали. Терет је скинут — спасен. Капларским чином и звездицом поносиће се овај неустрашиви јунак у његовом маленом сеоцету пиротског округа!

Терет се после овога случаја преноси рукама, коњи се придржавају за реп и заносе — преносе такође.

Мрак нас је већ захватио добро. Командант места из Жировнице јавља да је боље да се преноћи у манастиру, јер има више удобности, а и успут је. Дубоко у ноћ пристизали су остављени људи поред изнемоглих и доцније угнулих коња, да терет донесу на рукама. Са великом муком сместисмо стоку под мало заклона манастирских, док све људство, подкрепљено врућим јелом, нађе топле и угодне собе под тремовима импозантне и величанствене наше историјске и уметношћу богате ове свете обитељи. Нови љубазни настојник, наш поп и јуначина од Гара и Галичника, угостио нас је све, свим оним што је манастир већ имао.

У гостинској соби професор и порезник продужавају пре, за време и после вечере стручну инжињерску дебату о њиховоме данашњем раду. Облигатно уписивање у манастирску књигу. Кисео купус, ракија а особито вино ових крајева, уз добру вечеру, коју смо ми донели а и манастир нам је дао, повратило нам је душу. Дуго се није заспало, јер нам је требало доста времена да се раскрavimo од данашње зиме и поодморимо од силних мука.

Данас је батерија изгубила девет коња (угинуло и удављено). Од материјала није се могло ништа спасти, већ је однела Радика извесне топовске делове и нешто муниције. Началник срески је извештен и умољен да претражи дотична места и јави батерији, ако шта нађе.

17. Фебруар. Целу ноћ је свирао и наносио ветар. Недеља је, те још по синоћњем договору поранисмо да будемо на јутрењу. По дивљој гудури разлежу се звона, завештања Карађорђевића. Ремек дело дубореза, какво се ретко у свету виђа, украшава олтар ове нашем народу на далеко чувене светиње. Људи су већ ручали и ми настависмо марш, да би што раније стигли у Дебар. Тобож, одавде је све под ногу, међутим изласком из манастира, док не сиђосмо кориту Радикином, наставише се јучерање муке.

Ветар не престаје, очима не да да се отворе. Вејавица наноси као иглице и песак, да нам парају очи. Наста опет поледица, одроњене стазе, расклиматане ђуприје, претурање и дављење, тако да нас је то коштало седам коњских жртава и неких резервних топовских делова. Наилазимо већ на познати терен, куда смо се у Новембру прошле године ломили на путу од Гара и Галичника, када се заузимао Дебар.

На сумпоровитим изворима код села Косовца огрејасмо се и зажалисмо што се не смемо купати. Пребродисмо и последњу греду, да сиђемо на започети друм који ће нас ускоро извести у сам Дебар.

Већ наилазимо на наше патроле и страже дебарске посаде, ту је Дебар, а са њиме су и пола пута са највећим мукама и тешкоћама пређени. Око вароши ветар нанео снег, те кроз прокрчене сметове, као кроз тунеле, једва пролазимо, да најпосле у њега уђемо и одлакнемо.

Све је било припремљено, казан се пуши, фураж на камарама, хлеб папрено наплаћен (0.60 дин. кило) је спремљен.

Одем да се јавим Команданту Места и нађем наше брђане. Премрзао, помодрео, захамљен спремом и забрађен, нађох све официре XIV. пеш. пука I. поз. и наше брђане у њиховој менажи, са симпатичним, интелегентним и одушевљеним владиком дебарско-кичевским, а зналцем још од заузећа Кичева, Варнавом. Музика концертира, бифе елегантно спремљен и сервиран, а напољу шета елита бесних и богатих бегова дебарских. Да ли је потребно и могуће представити моје мизерне маленкости расположење, брзо открављење и заборав свију до овога момента мука.

Добих одобрење да сутра одморим људе и стоку, и дотерам спрему за продужење марша. У богатом Дебру снабдесмо се свиме и свачим, знајући добро куда и на шта идемо.

18. *Фебруар*. Преданак. Шиљање извештаја о маршу. Ветар је пре-стао, сунце огрејало, те души годи. Припрема за сутрашњи марш и рекви-рисање коња на место изгубљених.

19. *Фебруар*. По лепом дану, готово без ветра, продужисмо за Луково, познатом нам из Новембра маршрутом до Струге.

У клисури Дримовој брише. Прелазак чувеног, сада још полеђеног »Везировог моста« муку нам зададе. Товар смо морали пренети на рукама. Изгубисмо три коња, који се под промрзлим распаднутим ранама и већ испалом кичмом укрутише. Друм је, те се зимска тешкоћа и не осећа. Рано се стигло и сместило у кантонман готово пропалих, а јединих села на целом путу од Дебра до Струге, у Лукову и Глобачици.

20. *Фебруар*. Продужисмо, да најпосле стигнемо у бедну Стругу, на дивном и рибом богатом охридском језеру. Стари смо познаници још од зимус. Наређење ме чека, да одмах, још сутра са колоном продужим за Елбасан. Попунисмо нашу храну. За то време пријатно су нас угостили официри трећег пука првог позива. Уз њихову музику прекратисмо и ово вече.

Данас је изгубљено још три коња. Реквирисане из Дебра враћамо. У Струзи их нема, и ми као чергаши остављамо наше не баш потребне ствари, да би се пребацили што пре и стигли циљу — Елбасану.

21. *Фебруар*. Са језера брише као лед хладан ветар. Снега нема много, али је све около бело. Људи једва чекају да осете и виде то чудо приморске климе. Марш нам је данас доста велики. У Ђукусу треба коначити. Село Пренс неосетно пребродисмо и почесмо већ да идеалишемо угледавши шимшир и по коју зелену ливаду идући Шкумбом.

У Ђукусу остадоше допунци и пионири поред већ устројеног сла-галишта хране, а батерија, да би ћарила што од сутрашњег марша, оде на коначак у Џура хан. Висина је, те се осећа после данашњег пријатног марша мало поладније.

Мрак нас ухвати, те тако рећи по ноћи стигосмо, али ипак добро изкористисмо ханске штале и зграде. На путу смо оставили четири коња, готово мањкати.

22. *Фебруар*. У јутро сачекасмо један батаљон другог прекобројног пука, јер пионири осташе на радовима око путева и мостова, а допунци одоше да смене нека оделења за осигурање позадине. Кретосмо Мираци, куда ћемо заноћити, како би сутра рано стигли у Елбасан. И овај дан нас кошта четири коња.

Можда ће неке изгледати чудновато оволико губљење коња, али ако се има на уму: да су ови коњи издржали све ратне штрапаце; зиму; слаба храњења услед нестанка фуражи; да су тучени ледом и кишом; да су носили распаднуте и тек мало залечене ране за једва два месеца одмора; под сталним ношењем терета и оваквим маршом; разглављујући се под тежином терета и слабе конституције — онда ће се помирити као и ми са губитком тридесет коња за ових девет дана. Још од ономад пе-шаци носе муницију на рукама, а самари угинулих коња су натоварени на муниционе коње.

Једва стигосмо у питому и топлу котлину Шкумбе. Све се осећа некако веселије, и људи и стока. Бивак се поставља. Чак се ни ватре не ложе. Коњи хржу, наклопивши се на дивно сено из околине. Ноћ нам прође у пуном одмору, а скоро овако непроспавану.

23. *Фебруар*. Све су тешкоће од Струге до Мираке заборављене. И прекид друма, и оне силне серпентине код Ђукуса и Џура хана, и оне страшне кршне литице оку несагледиме, и они амбиси Шкумбом завршени, када низ Мираку у проширеној шкумбиној долини осетисмо приморски ваздух, када очи осећају неко нарочито задовољство у тропскоме зеленилу: маслинки, смокви, кипариса, лимуна, шимпира и уређеним силним ровићима избразданим пиринџаним њивама.

»Креста« се испречила пред самим Елбасаном, да нам заклони јединствену панораму питоме елбасанске долине проширене Деволом. Мистични, готово црни кипариси са шест као снег белих минарета штрче из простране мрко зелене маслинове шуме, коју бујна, пенушава и зеленкаста Шкумба ивичи, и у којој лежи Елбасан.

Огромно гробље, чијом средином пролази друм, испречило се пред самим Елбасаном, чије се доста укусне зграде тек сад појављују. Друм је запречен масом богаља, чије се равномерно кукање и прошња преносе, разлежу и прате до првих дућана-уласка у Елбасан.

Природа му улепшава онај турски изглед вароши. Све је у њему зелено, баште на све стране, на улицама читави сводови зелене пузајуће лозе, ћепенак до ћепенка, иза којих је мизерна роба културних комшија, намењена бедним Арнаутима. То је чаршија! . . . Кумрија непрекидно разлеже своју тужну, монотону и досадну песму, коју моји ужичани истим гласом настављају са »Давиде, предај се, предај се! . . .«

Ето нас у Елбасану, пошто смо прешли све могуће промене и чуда природе и климе. Све се издржало, и ко зна шта нам још предстоји, али је стег Србијин развијен до Девола и Семени. Све је заборављено, јер је, бар за сада, и Албанија наша! . . .

* * *

А сад, да извучемо поуку, коју нам пружа искуство из овога деветодневног ратног зимског марша. Од свих чињеница три су у рату најважније. То су: човек као борац и руковалац машином, машина или оружје и стока. На овоме маршу коњ као носиоц терета — играо је највећу улогу. Он је испољио свој значај и зато њему посвећујемо овај закључак и све оно што треба учинити да њега сачувамо. Живо је биће, тешко га је, онаквог какав је војсци потребан, пронаћи, спремити и успособити. Он мора да се исто онако чува и негује као и човек. И ако данас техника чини и учинила је много да га замени, бар у војном погледу а и иначе машином, ипак ће он остати незаменљив. Сва средства техничка траже још многих услова, али коњ, за кога је све и свуд пролазно, остаће заувек после човека најпотребнији војсци. Он издржава, трпи и даје до максимума све — док не падне, док не подлегне.

1. Најосетљивија незгода коју смо искусили, то је био огроман губитак у коњима. Да ли овоме треба тражити разлог у невођењу рачуна од стране одговорних и предпостављених чинилаца или у хрђавом засамаривању и опреми товарне стокe или у недовољној нези њеној? Не. Имало је доста, брђанима познатих разлога за ово, и зато због будућих генерација и оних који нису, и ако служећи у брђанима, осетили овако покретне и брзе ратне маршеве, желимо да поновимо разлоге овој великој незгоди из овога рата, да би их у будуће избегли и спречили.

Најглавнији разлог рађављању, распадању и губитку и утинућу наше товарне стокe био је самар Мод. 907. Не зато што није ваљао по својој конструкцији и материјалу од кога је, но зато што је он био израђен и удешен за леђа мазге и токмаца брдског нормалнога развића. На жалост и поред свих особина и екстеријера мазге, који јој је определио улогу носиоца тешких и неспретних делова топовских, ми је нисмо ни запатили, ни имали као све велике и модерне војске. Наши реквирирани брдски коњићи из народа, сем оних, који су за време мира вођени по батеријама и имали све одговарајуће услове, били су слаби, брзо малаксавали и тиме губили свој екстеријер (облину). Управо то су у већини били једна врста ждребади, сува, кржљава, и већ изнурена. Овим су излагани да их самар, који се није могао више стегнути, трља, убија, рађави, док им не избије кичма и ребра. Ране су им се после распадале и они су падали под теретом, да се више не дигну. Ако је то још захватило и хладно време, киша и мраз, онда су ти процеси, и ако спречавани на све могуће начине, убрзавани и проценат губитака коња је био повећан.

Брђани су и у току рата и по свршетку предлагали, да се обзиром на ову околност промене дрвенице као на самарима Дебанжеовог система, сличног обичном народном самару и да се ово има у виду за следеће поруџбине, нарочито и са обзира тежишта терета, конструкције самара (шасија — рама) и квалитета њебади. Чак су шта више конструисани и удешавани обочни сељачки самари, да се избегне ова беда.

2. У овом стално покретном, офанзивном рату, са малим бројем батерија, које су бацане са једног на други крај пространога ратишта, прелазећи у току рата хиљаде километара без одмора и под борбама, било је тешко и замењивање коња. Управо, саме су се брдске јединице и попуњавале, налазећи узпут своје коњиће, само да не остављају свој товар. Може се мислити, каква су сва чуда узимана за замену и колико су дугог века била. Али у рату се дуго не размишља, нарочито у погледу извршења наређења, и у тим моментима се не мисли да ли реквирирано грло уз пут одговара или не условима, нарочито кад других нема.

3. Мали број брдских батерија, који и да је хтео није могао бити поштеђен, обзиром на планински терен целога ратишта, није могао ни уживати сва преимућства предвиђена ратном службом и другим прописима у погледу: дужине и брзине марша, времена поласка, угодности и свега што олакшава покрет у планини, по снегу и леду и стазом непрокрченом и непролазном. Далеко од тога, да се н. пр. могло, на основу свега наведенога, маршовати зими од 8—12 па сместити стоку под заклон

и одмарати до сутра дан, кад ни за људство није било заклона ни одмора. Или извршити припрему и осматрање и допуну за предстојећи марш, кад тек што је стоварено а следује наређење да се крене одмах и у сасвим други правац. Нису помагала ни бацана ћебад по леду и снегу, или засипање песком и шкриљцем, да се коњи не би суновратили у амбисе са ледених стаза ивицом понора македонских и албанских планинских верига.

4. Бојазан за губитак коња је већ била са муком прегорена, али она важнија за губитак материјала, као товара, не. И хвала Богу, те смо га и ако губећи, као на овом маршу, ипак спасавали, не дајући да и један део пропадне. Рескирали смо великом предострожношћу и животе наших оданих брђана, који су ценећи значај појединих делова, добровољно давали и себе, да без ових делова не би остали.

5. Колики је значај резерве у товарној стоци, то се из свега горе наведенога најбоље да видети, а има пуно разлога и немогућности да се велики број коња као резервни одреди (повећавањем броја и људства и дубине колоне и др.). Треба само замислити како је брђанима кад им непријатељско зрно из строја избаци више грла. Где ће и шта ће са појединим деловима топовским. До душе, важнија се мету на друга грла, а спореднија или треба оставити или уништити. Зато и о овој резерви товарне стоке треба мислити, ако се реши питање о мазги као носиоцу товара.

6. Тешкоћа се осетила и у исхрани, јер се у планини, нарочито зими, није могло лако наћи, а није могло ни носити толико сена (а у балама га већ није ни било). Зоби је било, јер је и спретнија за ношење и за товарење. Често се по свршеном тешком маршу ишло сатима да пронађе и донесе сено и нахране наши брдски коњчићи, који су то потпуно заслужили. Али су зато место одмора морали бити излагани новом штрапацу, пошто је то било њихово животно питање.

7. На крају, разлог овим незгодама треба тражити и у томе, што је све у овоме рату извођено летећи, било у покретима, било у операцијама пред и за време борбе. Али је ипак исплаћено. Рат је био кратак, успешан и са победом. Сад искористимо искуства и исправљајмо све незгоде и не запарложавајмо се!

Ноћ 16./17. јуна 1913. године код VI. пешад. пука „Престолонаследника Александра“ и 3. брдског дивизиона.

14. Јуни. Од данас је VI. пук заменио IV. Он осигурава део — одсек непосредно пред Штипом. Батаљон мајора Милана Васића је на предстражи, а у прихватници № 1 на коти 256 је чета мајора Боже Стојковића. Две брдске батерије (8. и 9.) и пук су у главнини на сушевским косама (јужно од села Сушева).

Пред нама се беле разбацани бугарски логори по косама, које се завршују ка Брегалници и губе заклоњеном котом 256 и штипским градићем.

Одсеци се утврђују. Живи се до душе под осигурањем, логорским животом и посведневно третира новостворено стање нелојалним понашањем савезника Бугара, и закључује-претпоставља могућност излаза из створене ситуације. Монотонија, коју ствара поред овога и осмомесечно ратовање, појачава се још о оним досадним сунцем, које пече голе и непошумљене овчепољске таласе, начичкане логорима наше треће армије.

Колера сатире Бугаре. У Брегалници гледамо другог непријатеља. Воде нема довољно. Кајсијом, која је преплавила сушевске винограде гасимо жеђ и кувамо компоте.

Пушке су одавно умукле, топовску грмљаву већ смо заборавили. Да ли ће се то све поновити?

Разговарам са Васићем, одушевљеним, усхићеним, што му је батаљон одређен баш на овом месту. Његова патриотска душа исказује ми искрено бол, што није имао прилике да у рату са Турцима командује. »Веруј ми, да ме је срамота од водника у пуку, кад одушевљено причају о Куманову, Гувну и Битољу.« Тешим га, да је његовим радом и учешћем можда много и много више допринео, но да је командовао батаљоном. Његова организација комитских чета, летеће са њима и упућивање где многи од нас није могао доспети, допринело је општој ствари, општој победи. У осталом, ево ти прилике, рекох му, да командујеш сада твојим шестацима, о којима си ми толико одушевљено и поносно говорио последњих петнајест дана у Торфали.

15. Јуни. По одсецима рекогносцирају се положаји. Шестаци и брђани се утврђују. Разлежу се две сасвим супротне мелодије: веселих и ситних мачванских и оних отегнутих настављајућих се ужичких песама. Командант Дринске дивизије са целим штабом обишао је све одсеке. На бугарској страни исто стање. И они се утврђују, преносе профијант и сарађују колеричне. Код наших регрута се изводи настава, чисти мате-

ријал и уређују податци из рата са Турцима. Још се не види како ће се свршити спор са Бугарима.

16. Јуни. Осам брдских топова су већ у амбасманима. Пешаци ша-рају са својим ровићима по целој одсеку и запушавају све пролазе. Отимамо се о новине и залажемо неким добрим тиквешким вином, које нам шаље поп Драгомир из IV. пука.

Легли смо око осам и по часова а једва да сам око девет и четврт заклопио очи после уобичајеног ћеретања у шатору са мојим официрима. У десет пробуди ме стражар код топова, испод којих бејасмо у биваку. Јавља, да се чуло неколико пушака око Брегалнице Вратих га и упозо-рих, да и у будуће јавља за сваки такав случај. У једанаест и по опет то исто, само сада јавља да је бројно испалено 6 до 10 пушака, и да се пушкарање наставља тамо доле око села Балвана. На ово се навикло ових дана. Окине се пушка, стражар задрема или се тргне. У један по поноћи опет буђење, но са извештајем да се чује и по нека бомба и дуже пушка-рање дуж целе Брегалнице на нашем фронту, као и да се ватрама сигнала-лише на бугарској страни. Дигох се одмах и са мојим водником као де-журним официром у дивизиону одох топовима. Са времена на време до један и три четврта јутра све се горње понавља. Упутних дежурног официра да извести Команданта Дивизиона, који је у том тренутку био већ са свима нашим официрима код топова. Наређења су већ пала. »Диги догор, топовски коњи, борни, попуњавајући део и трупна комора на своја места«. Официр одржач везе са Командантом VI. пука враћа се и јавља, да је VI. пук већ готов и да за сада неће дизати логор. Телефон са прихватнице и са Васићем не функционише правилно, послате су па-троле и неке чете унапред. Пуковник Докић је лично на телефону и раз-говара се са Командантом Дивизије. На хоризонту нека тмина, сумаглица, као и обично у предзорје. У два и четврт разлегосе се са обе стране бомбе, пушчана ватра и четири топовска пуцња са бугарске стране, раз-мрсише нам одмах ситуацију, *подли и кукавички подвиг, до овога тре-нутка мизерног брата и савезника бугарског!* VI. пук се размиле по гре-дама и косама његовог одсека. Наши брдски топови поздрависше кука-вички атак и нагласисше му, да смо били спремни и очекивали и то од »балканских јапанаца«. Свиће 17. Јуни, а бедни савезници, који су као на спавању поклали своју браћу, по линијама у јачини два пука поди-лазе већ нашим положајима. Брђани их засипају шрапнелима, али су већ њихови делови, користећи силне јаруге прошли простор између IV. и VI. пука и осули на нас бочну пушчану ватру. Последња команда топовима беше дата 5—700 метара, те их по наређењу пребацисмо на нови положај да одавде прихвате храбре шестаке и казне подле Бугаре.

Коме да се дивим пре, посматрајући онога хладнога пешака и топ-цију, официру или војнику?! Официр се подбочио на сабљу, командује и даје циљеве, упозорава и топцију на јаче мете. који на домету брисаог простора пушке откривено бије. Рањеници без јаука, уз помоћ првог друга или сами, потпуно хладнокрвно цепају чакшире или блузу и везују први завој. Командант пука рањен, стоји као кип и издаје наређења. То се све ради на 5—700 метара од непријатеља, који је кукавички напао,

који бије најбржом пушчаном ватром са тога одстојања и са свију страна. Силна нацијо српска, и интелигенцијо, ти мораш победити !

Пошто су већ први рањеници замакли кроз сушевачке винограде ка превијалишту, топџије припремле прихват својим пешацима, хладно и поносно, али и острвљен пешак је са топџијама стао на линију са које ће још у току данашње ноћи протерати Бугарина са оне стране Брегалнице и преставити му се као неустрашиви: од пушке, бомбе, топа, ножа и препада! Пуковник Докић рањен седећи командује и са пуним очима суза, када му се помене превијалиште одговара: »Зар да мој логор оставим Бугарима, те да ми се доцније пребацује како сам га напустио«. Бугари га нису ни искористили, а морали су га већ напустити. Цео трофеј њихов састојао се је дакле у томе, што су ножевима исекли већ иструлела шаторска крила VI. пука. Око 20 официра је само избачено из строја, мајори Мацић, Васић и Стојковић су пали као жртве, сем осталих многобројних поноса Србинових и храброг VI. пука.

Како су, кад и где погинули Васић и Стојковић, нико не уме да обавести. За Стојковића има верзија да је при упаду бугарских комита на прихватницу одмах рањен и сагнув се да се превије, од бугарских војника или комита револвером рањен и ножем срозан кроз леђа. Где је? Да ли искасапљен па сагорен или бачен у Брегалницу, нико никад неће дознати !

Драги Милане, мени би суђено да те нађем после ове кобне ноћи а после четири дана и да тучен шрапнелима са висова штипских, прођем поред твога леша, случајно подигнем шаторско крило са твога мртвога тела, опљачканог од бугарских дивљака, и да те не познам.*) Шта ли си мислио када ти је непријатељско тана просвирало кроз сред срца? Ти си морао бити убеђен, да је наша победа! Ти је, који си је највећма желео, не доживе! Али је поред оних многобројних жртава из оба рата и на твојим костима подигнута и васкрснута »Нова Србија«.

*) Пука је случајност како се дознало, да је то баш леш Милана Васића. Ја га нисам познао, јер је већ био начет, стојећи четири дана на сунцу. На лешу је био плави унтерцигер, а чистота тела и углађена коса, наговештала је да је официр. Мајор Радаковић, побратим Васићев, чује зато и по унтерцигеру позна Милана. Причао ми је, како му се при смени батаљона на предстражи Милан жалио да га боле нога у чланку, он му лично превије црни лук и виде у боји унтерцигер, пецие га другарски. Без ове случајности Милану Васићу не би се ни данас знао гроб.

Кота 256.

Један од најтежих момената доживљених у рату са Бугарима 1913. године, једна од најстрашнијих ноћи, била је ноћ од 20. на 21. јуна. За психичку студију питања о личној егзистенцији, за студију хладнокрвности, храбрости, пожртвовања, ево примера!

Ми смо се освестили од препада, Бугари су се разочарали препадом, ми искоришћавамо тај моменат. Трећа армија припрема офанзиву, општи покрет и пребацивање преко Брегалнице. Кота 256. служи као ослонац одреда од два батаљона четвртог и шеснаестог пука са две брдске батерије трећег дивизиона, као легије смрти за извршење задатка целе армије. Наречење је издато код села Сушева, покрет се предузима у један час по поноћи. Пре зоре кота мора бити поседнута.

Штип је наш. Кома се укаже прилика да га обиђе, пре но што дошав од Велеса, пређе камени мост пред њиме на Брегалници, у оној питомој и богатој долини, која је изобразана и засејана бугарским пешачким и артилеријским пројектилима, хтео не хтео поглед мора управити на коту 256. Не зато, што је природа нарочито обележила ту коту, но зато, што она потпуно заклања Штип и Брегалницу, тако рећи пред очима онога, који у Штип долази. То је једна већа хумка, изникла у благим таласима, од два ћувика. Ето то је тај пиво, на коме је било наших око 2500 пешака и топџија, 8 брских топова и око 500 коња. Свима оним многобројним косама над Штипом, које се конвергентно спуштају ка Брегалници, целом том склопу, који је био маневарски пиво бугарске армије према нама, начичканим бугарским топовима, који нас доминантно гађају у главу још од препада, требало је те ноћи подићи, подвући се и примити земаљски огањ и челик. То је била мишоловка, чију смо ми улогу претворили у бедем.

Без шума, тако рећи на прстима, цела та маса од људи, коња и материјала пошла је у један час по поноћи са сушевских висова, да је са времена на време тргну, предоче и појачају јој моментално заборављену опасност њене улоге, два бедна бугарска рефлектора изнад Штипа. У три сата јутра стигло се. Пешаци већ распоређени и утврђени, брђани су спремили батерије.

На хоризонту поздрављамо зору! Поздрависмо светлост, после ових два сахата физичког и душевног замора. Дубље дишемо и осећамо се јачи, освежени, очекујући и дискутујући већ о предигри, развоју, свршетку, успеху... Посматрам уморена, испијена, неиспавана, неумивена лица нашег војника. Чини ми се, да га руменило зоре крепи. Он удешава свој под мраком ископани заклон, облаже га и бусења, као за изложбу, за оцену! На оно неколико већ обрстелих полузрелих кајсија лелуја се нај-

више грађе и мешкољи се његова рука!... Прошао је моменат размишљања, кад је он морао, хтео не хтео, да мисли о опасности, дошав доде ћутећи. Сад је на коњу!

Бугарске комите од Новог села и са Штипског градића откриле су наше присуство. Њихове пушке биле су сигнал свима бугарским топовима око нас, да изору кату 256., да је прошарају избадив масу муниције, да једва нађу кога од нас или наших коња. Кота је била као вапаљена, она је врела од пушке и топова, и у моменту, када је Бугарин мислио да је сагорена и у темељу, и покушао да јој загледа и у дно, његове прве избачене редове поздравила је на 200 метара картечна паљба наших брђана. Кота је данас наша!

Најређи моменат за топцију и преставка уобразиљи то је картечна паљба, нарочито под оваковим околностима извршена. Живи огањ, хиљаде куглица и паклени пуцањ, који као бујица носи све што је пред топом. То су моменти, када се већ упада у батерију и када се само мисли на смрт! Живи сведок грозоте овога тренутка биће оно неколико памећу поремећених јадних брђана, из чијих се уста можда и данас разлеже једини узвик »картеч«!...

Чапа

(РАТНА ЕПИЗОДА ИЗ 1913. ГОДИНЕ.)

Од многобројних преживљених наших ратних епизода из рата са Турцима и Бугарима, изгледа да ће и ова Чапина тући рекорд.

После добијеног Куманова и прегаженог Лаба и Косова, Душанов Призрен био је центар за оне трупе, које су форсирале дотле невиђену, неосвојиму и непролазиму Албанију. Гро коњице уживао је благодети призренског варошког живота, деташујући само извесне делове окупационим одредима албанским. Они, који су тада боравили у Призрену, у општој ратној хуци, наслађивали су се свима задовољствима зимске и пролетње сезоне, сезоне забава, дочека и испраћаја, уз звуке наше војне музике. Нису изостали ни спортови, излети у дивље али и чаробне околине призренске. Преживели тадањи обитаоци Призрена свакако се још и сада сећају лепе амазонке и ваљада јединог женског седла кога је Призрен видео.

Бугари су ускратили то задовољство и трупе из Призрена су евакуисане за бугарски фронт.

Испраћа се коњица од свију војних ауторитета призренских и дефиљујући кроз криве и уске призренске улице, а у последњим њеним редовима појављује се и он, наш јунак »Чапа«. Сеиз дотичног коњичког официра води га, јашући свога коња, а на »Чапи« женско седло модела чувене париске фабрике за женска седла Флерио. Грохотан смех!... Сеиз ни мало изненађен, можда и поносит пријатним испраћајем надлежних, испрсио се и подиграва и самога »Чапу« заједно са женским седлом.

Коњица форсира, чело и не мисли о зачељу. Скопље се прелетело свакако са истим испраћајем »Чапе«. Пред саму зору онога кобнога јутра стигло се на чувену кату 550. пред Рајчанским ридом. Канонада и прасак поздравили су долазак коњаника. Улетело се у ту општу вреву, и у моменту одлучивања, на демаркационој просторији између наших и Бугара, витла, лети и прескаче ендеке и ограде, једно отргло кљусе пренеражено шрапнелским распрскавањем, а на леђима му штрче два рога женскога седла.

Никоме није до смеха, никоме није до шале, али се кроз све борбене редове захори виц, шала и смејурина.

Коњаници провришташе од смеха и колико их глас држи, призивају »Чапу«. Он се моментално зауставља и решава коме ли ће царству. Обасипају га шрапнели, наравно не баш њему намењени. Он наћули уши, фркну и врати се своме стаду — својој јединици.

Опште одушевљење и радост, шећер, дочек, а сопственик седла за-
пењен од смега милује га и тепа му осматрајући да ли је женско седло
исправно, па издаје наређење, да се са прибором »Чапа« повуче код
коморе.

Пешаци и топције избацују вицева на рачун коњаника, а ови се
одушевљавају њиховим »Чапом«.

Неки податци из арнаутске побуне 1913. год.

Арнаутска побуна у Септембру 1913. год. недовољно је расветљена. Јавност о њој мало је обавештена. И ово мало сачуваних података свакако ће добро доћи, да бар у неколико потсете и расветле те непријатне дане.

5. Септембар. Данас прослављамо свечаност анексије нових крајева. Докле наши топови објављују преко Дрима — Албанији данашњу Велику Србију; докле пред пуном црквом дебарском наш дебарско-кичевски владика Варнава, јединствено мирским, народским, језгровитим говором објашњава својој пастви значај данашњег дана; докле нов дебарски началник, познаник ових крајева Ђирковић, после прочитане прокламације представља Србију и силу закона нашега овим досадањим госама без госа арнаутских; докле цурла и домбуан-топан удара кроз Дебар, а сиротињи општина дели из казана, буради и са ражња — дотле се опојавају и превијају мртви и рањени код Мура! Граница и предстража се повлачи Дриму, а одметници, Маћани и Хоти, смењују се код албанске предстраже и туку наше Шумадинце из деветнаестог пука. Ко је наш комшија преко Дрима? Са киме ћемо се ми овамо разграничавати? Постоји ли и хоће ли постојати каква држава, која ће се и овде граничити са Србијом? Или смо овде ми ти, који треба да ради Еуропе документујемо дивљаштво Арнаута, да би се што пре решило који ће од европских принчева добити круну Албаније? И ако једна овдашња изрека каже: »Дебар је у стању да плати Цариград, ако се запали«, ипак ми изгледа, да је његовом господарству и безвлашћу одзвонило. Нема више харача и порезе за дебарске бегове, по за државну касу. Бегови су сада рентијери и живе од кирија издатих им кућа српским надлештвима. Све је остало фукара.

Са Барјак бег дамије, мога комшилука, хоџа пева вечерње, а ја и ако погледам преко Дрима и Малог брата далеко кроз Маћу ка Јадрану, ипак мислим на моје и вас, тамо по Београду...

6. Септембар. Дивизион сам примио данас по подне од мога Команданта, који сутра јутром креће на осуство. Одмах сам написао наредбу и регулисао према бројном стању људи, 57 на батерију, и броју коња, 41 на батерију (са рањавим и болесним после завршених операција) — укупно у дивизиону 174 људи и 123 коња — да у случају узбуне буде спреман у сваком тренутку бар по један вод од два топа на батерију са одређеним бројем муниције поред топова смештених у топовској шупи. Остатак људи до мирнодобског састава (82 на батерију) још се није вратио из Србије, куда је одвео резерviste и коње пописане, за Ужице, где се имају демобилисати. Све спрема је у магацинима (примљени кара-

бини од резервиста, самари за муницију и остало, а топовска муниција као и карабинска су у барутном магацину.)

7. *Септембар.* У 5 часова по подне добијам наређење од Команданта деветнаестог пука, да одмах упутим један вод са одговарајућим бројем муниције за Пишкопеју са једном четом тога пука, као појачање гарнизону пишкопејском, пошто су се Арнаути у околини побунили. Одмах је упућен са водом поручник Максим Кљакић са два топа, 128 шрапнела и 64 разорна зрна, као и са резервном храном за људе и коње за три дана. Вод је био из 8. батерије.

По одласку овога вода видео сам да дивизиону недостаје, ради евентуалног ношења муниције, попуне, ствари и топова, још доста коња. Одмах сам се обратио секретару началства (началник је био на путу) и тражио да ми као најхитније реквирише бар 40 коња, на шта ме је известио, да ћу их сутра имати.

8. *Септембар.* Око 7 часова јутра Командант деветнаестог пука ми наређује, да упутим још један вод, придајући га мајору Анђелковићу, који иде да појача јуче послати одред. Одмах сам упутио вод седме батерије са командиром мајором Богичевићем и наредио му, да по доласку у Пишкопеју прими под своју команду и јуче послати вод. Он је повео поред два топа 256 шрапнела и 128 разорних зрна. Кренуо је у 8 часова јутра.

Оба вода су одвели 75 коња и готово све људе из 7. и 8. батерије, сем болесних и под поштедом.

9. батерију са четири топа са свима људима и осталим коњима — 45, по усменом наређењу Команданта деветнаестог пука извео сам код дебарске цркве, пласирајући један вод са правцем гађања пута ка Пишкопеји, а други у правцу вароши Дебра. Батерија је изашла на положај у 10 часова пре подне и одмах је по томе настало превлачење топовске муниције из магацина, који је био поред саме вароши, а доста удаљен од батерије. У 3 часа по подне наређено ми је, да један топ упутим северно од Крчина са једном четом за чување гребена планине Дипата, пошто је тим правцем могуће надирање Арнаута од села Жировнице, јер је наш одред напустио Пишкопеју и повукао се Жировници. У 5 часова по подне усмено ми се наређује, да три топа и дотле пренету муницију пласирам над Дебром испод села Рајчице. Ово пребацивање и превлачење трајало је до 8 часова у вече. Ја сам лично командовао на овим топовима. У току дана добио сам извештај, да је одред послат 7. Септембра за појачање Пишкопеји повукао се Жировници. Топови се чују са правца од Пишкопеје. Ова три, под мојом командом, топа, добила су заштиту 15 пешака, јер пук не располаже довољно јаком резервом.

У току дана добио сам 20 коња од началства и искористио за пренос муниције. Команданта деветнаестог пука сам известио, да су ми у топовској шути остала још пет топа (рачунајући и резервни), пошто за њих немам ни људства ни коња, да сам наредио да се онеспособе скидањем затварача, као да је у барутном магацину остало муниције и

спреме. Људи су већ преморени досадањим радом и превлачењем муниције.

9. Септембар. У 1 час по поноћи попуњавам муницију командиру 7. батерије. Са обзиром на ситуацију у 4.30 часова јутра тражим попуну коња, да превучем остављених пет топова, као и спрему ради слања у позадину, као и потребно ми људство за то, пошто су ми остала код топова само по три послуживоца. Полиција је већ спакована, реквизирати се није могло, јер Арнаути иду већ ка Дебру. У вароши се примећује врење. У 6.30 часова јутра о свему овоме обавештавам и Команданта пука.

У 8.30 часова јутра примећујем да наше трупе одступају Дебру и рокирају више косама, које од Дишата падају Дриму. У 9 часова стиже ми стража, коју сам оставио да чува магацине и касарну, а која је дигнута по наређењу. У то време стиже и командир 7. батерије са којим идем у извиђање, одређеног му положаја од стране Команданта деветнаестог пука. Места су му одређена и опредељени циљеви.

У 11 часова сам код 9. батерије, ту добијам наређење да упутим један топ са четом, која долази од Кичева, из шеснаестог пука, ка селу Мелничанима ради заштите десног бока и позадине одреда од правца Радике. У истом тренутку наређујем воднику осталих два топа 9. батерије, да бије Арнауте, који су у групама од 50—100, од прилике укупно око 500, приближују касарни и туку нашу пешадију, која одступа кроз западни крај вароши ка Радици. Топ је отишао ка Г. Мелничанима.

У 12.15 часова сам на гребену Дишата (северно од Крчина где је топ), нигде нема пешадије. Артилерија дејствује кошењем и по више метака на топ. Гађају се Арнаути, који се у групама приближују вароши и око касарне. У вароши још од 10.30 часова почиње да прашти пушка, јер се Арнаути, који гоне наше пешаке, скупљају на пољу код касарне. Преко одржача везе са Командантом пука извештен сам, да се одступа ка мосту на реци Радици на њену леву обалу. У 12.20 часова дајем уговорени знак командиру 7. батерије да одступи мени, и свих пет топова (и топ које је пошао ка Г. Мелничану срећем уз пут) водим ка реци Радици. Чете су прешле преко моста и Радике. Топови последњи прелазе мост, а Арнаути силазе низ друм из Дебра ка Радици, и туку нас из пушака. Већи број коња смо тада изгубили убијених и рањених. Митраљез и једна чета на положајима на левој обали Радике штитиле су овај прелаз наше артилерије и излазак наших топова на положај јужно од села Горенци.

У 1.30 часова по подне био сам већ на положају и са једним топом отворио ватру на густе редове Арнаута, који су кроз винограде јурили ка Радици низ пут Дебар-Радика. Било их је од прилике 300—500, а растуриених лево и десно од пута нисам био у стању да оценим. Почели су пребацивање преко Радике. Овога дана утрошио овај вод 105 шрапнела и 12 разорних граната. Ватра пушчана се чује са оба бока.

У 2.30 часова наређује се повлачење преко села Кочишта, Коцацка, планине Стогове (Крстац), Гаре. Из свакога села чују се пушке при изласку. Заштитница задржава Арнауте.

Терен је јако испресецаан, јаруге једва пролазне, нагиби ужасни, амбизи и стазе. Целу ноћ се маршовало по оваквом терену и планини. Киша и облачно. Ове ноћи услед сурвавања доста коња са теретом у амбисе остали смо тако, да се од делова није имао до само један комплетан исправан топ.

За ова три дана погинуло 9, а рањено 12 људи. Од коња је погинуло, скрхано у амбисе и рањено 69 коња.

О свему овоме под 10. Септембром поднет је извештај Команданту деветнаестог пука, а депешом обавештен и Командант брдског пука у Призрену.

9. Септембар. Покрет Гаре-Кичево.

10. Септембар. Покрет Кичево-Извор.

11. и 12. Септембар. Извор, рекогносцирање положаја са Командантом деветнаестог пука.

13. Септембар. Водник поручник Даниловић са исправним топом упућен на леви одсек — за прихват.

14. Септембар. Топ са левог одсека упућен на положај над изворском општином ради затварања изласка из теснаца Гаре-Кичево.

15. Септембар. У 3.20 часова јутра топ упућен северно од села Иванчишта. Дејствовао од 6.20 до 12 часова у подне. Поручник Даниловић тешко рањен. У 6.30 часова наређено, да се дивизион са свима деловима повуче из теснаца ка Кичеву, ради формирања и поуне. Поручник Кљакић заменио поручника Даниловића. Још од 10. Септембра преостала два водна официра поручници Кљакић и Живановић били су стављени на расположење Команданту деветнаестог пука.

16. Септембар. 36 шрапнела добијени из Гостивара и послати на положај.

17. Септембар. Дивизион у покрету са деветнаестим пуком за село Извор.

18. Септембар. Покрет за Дебар. Преноћиште у селу Г. Мелничане.

19. Септембар. У Дебар се стигло у 10 часова. Улазак у састав Подримске комбиноване дивизије. Прикупљен материјал од кога комплетирана три топа исправна и као батерија под командом мајора Богићевића упућена у саставу деветога пука на Мали брат.

20. Септембар. Сви остали делови топовски упућени у војно-технички завод у Крагујевцу на оправку. Позивање резервиста.

21. Септембар. Рад на уређењу дивизиона.

22. Септембар. Четврти исправан топ упућен са једном четом деветнаестог пука ради специјалног задатка ка селу Себишту.

23. Септембар. Уређење дивизиона. Дошли и одређени на службу резервни поручници Протић и Поповић.

Интересантније опаске пред побуну од дана доласка у дебарски гарнизон (18. августа 1913.)

1. Понашање Арнаута, без мало свију, било је, што им је у осталом и у природи, подло и нелојално. И ако је сваки од војника и официра, као и сама држава, све узимала за готов новац, ипак су се и у тим приликама показивали са негодовањем и непажњом. Дрзак поглед и неуклањање при сусрету, падало је у очи. Поштар се жалио полицији, да извештај трговац Арнаутин до куће Шаћир бега, увек презриво пљуне кад год прође поред њега.

2. Пало је у очи извесно вршљање неких странаčkih типова, као и њихово дуже бављење (око 10 дана) у Дебру, гостовање код Арнаута варошких и шетање по вароши. Кад год сам питао који су, одговарано ми, да су јевреји — трговачки агенти из Битоља и Солуна, дошли због трговине. Неки од њих отишли су са Шаћир бегом колима, када је он кренуо за Битољ.

Три до четири дана бавио се у Дебру један сумњив странац и странкиња. Кажу, да је он американски мисионар, а она рођена Бугарка — делили су новац сиротињи. Он је у почетку изјавио, да незна арнаутски, а међутим је говорио перфектно и једнако шетао са Арнаутима. За њега сам чуо, да је и за време наших операција у турском рату виђен код Куманова и по Албанији. Тражили су обоје да им се дозволи да иду из Дебра за Призрен. За време бављења у Дебру чешће су виђани и по дебарској околини. О њиховом раду зна срески писар Станојевић. Они су напустили Дебар на 3 до 4 дана пред побуну. Отишли су преко Маће за Драч.

На 3—4 дана пред побуну долазили су два Арнаутина са оне стране наше предстраже (која је тада била на Малом брату) због неких оваца. Изгледа ми, да су они том приликом морали донети неке поруке за дебарске Арнауте.

Пало је у очи последњих дана, да су учестале шетње, дотле повучених була. Изгледа, да су оне биле пошта и разговор између Арнаута.

Када смо се вратили из цркве 5. Септембра као дана прогласа анексије, код подигнуте трибине, одакле је началник требао да прочита указ, није било никога, и ако је добошом објављено, да сви дођу и чују читање прогласа присаједињења. После су мали број накнадно прикупили.

Одлазак Шаћир бега за Битољ на 3—4 дана пред побуну, сумњив је. Он је обично и раније (пред побуну Малесије) био нестао. Обратио сам још тада пажњу неким да га треба пратити.

Имајући у обзир све горње, напоменуо сам Команданту Дивизиона, те смо на дан анексије за почасну паљбу наредили да се понесу и карабини и бојева топовска муниција, бојећи се да пошто је сво чиновништво и официри у цркви, Арнаути не приреде какво изненађење.

Воднику, који се је повлачио од Пишкопеје, рекла су два Арнаутина, да су и Бугари са њима. Он је наредио, те су их обојицу стрељали.

За време бављења у селу Извору пуким случајем пала су у очи честа вршљања, око наше линије, неких калуђера из манастира Св. Пречисте.

Некоме од пешадијских официра из деветнаестог пука падне на памет да их претресе, и код једнога — који је играо улогу игумана тога манастира — нађе се читава преписка Петра Чауљева са упуштвима за рад тога краја кад дође до ових догађаја. То је био непобитан доказ, да су у овој побуни Арнаути радили у договору са Бугарима. Калуђер је одмах стрељан, манастир смо посели, а осталу братију послали стражарно у позадину.

Прва пушка у Дебру избачена је из куће Шаћир бега. Плотуни су се и највише чули са сва три краја вароши где живе цигани, нарочито од пијаце.

Бугараш бивши школски надзорник на дан 9. Септембра пре но што смо напустили варош, врзмао се по улицама. Интересантно је, да су сви бивши бугарашки учитељи из Дебра и околини примали плату тачно првог, а наши чиновници и официри петог. Они су је одмах или попили или прокоцкали, уз сумњиво и чисто заједљиво трошење, као израз неког чуђења, да су до исте тако лако и дсшли.

За време ноћи од 7. на 8. Септембра давати су и извесни сигнали ватрама са ове и оне стране Дрима.

Села Горенци, Беланци, Пареш, Кочишта а нарочито Кодцаџик и Брошница, као и иначе позната најкрволочнија, тукла су нас при повлачењу и гонила ватром све до планине Јаме. Осојчани и Гарани били су, изгледа, потпуно равнодушни и ако хришћани (бугараши). Отац попа из Осоја (поп Петар, наш свештеник) причао ми је у Кичеву, како су му сељаци из села Осоја (одакле је и он) при бегању казали: »Срби треба да беже, јер за њих и није овде.« Поп је и сада у Осоју.

При одступању из Пишкопеје, водник ми је говорио да је чуо, да Арнауте предводи Иса Бољетинац, а да га помаже Есад паша. Исти је приметио за време борбе код Пишкопеје 8. Септембра потпуно правилне стрељачке стројеве као и разне униформе (поред народне ношње), које он није распознавао.

Напад Арнаута, пада у очи, изгледа да је изведен чим су се наше трупе са предстража повукле на линију реке Дрима (одређену границу). А у селу Гаре смо чули, да су Арнаути говорили да им је из Албаније казато: да у Дебру има мало војске, управо да су то нешто мало преобучених комита, што је свакако закључак виђене растурене и слабе наше посаде.

Први је напад био на једну нашу пешадијску официрску патролу од 5. на 6. Септембра.

Угушена је Арнаутска побуна!

... Узмите детаљнију карту и пратите ме. Деветнаести пешадијски пук од 12 чета држи и осигурава (према суседу чија граница још није званично обележена и држави, која нема свога званичнога представника) границу много северније од Пишкопеје па преко планине Малог брата, планине Јабланице и све до Подградца. Мерено у километрима преко 150

км. Четири чете осигуравају до Малог брата и везују се са посадом од Призрена. Једна чета је на Малом брату, једна на Јабланици, једна у Струзи а једна у Жировници. Четири чете растурене по стражама и слабог састава налазе се у Дебру. Цео брдски дивизион је у Дебру. Чете су јаке по 90 људи (са расходима до 120), а батерије са 57—60 људи и по 40 коња (још рањавих и незалечених од ратова). Магадини су пуни спреме и хране. То је јавно, то смо видели и ми, то су знали и Арнаути.

Рамазан и бајрам су прошли. Арнаути су их прославили, не хотећи да кржаве своје руке. Зато су после тих дана шетали по Дебру неки типови и мисионари...

Прослава присаједињења ових крајева, на коју су више од страха полицијског дошли бегови, шеици, оце и фукара дебарска. Банкет и депеша: да се наше предстраже повуку 6. Септембра на границу, којом су нас усрећили амбасадори. На Дрим! И то на један сахат од Дебра и дебарског барутног магацина. Предстраже наше ка Дриму са ове, а арнаутске у потиљак њима са оне стране Дрима. Ту су и Хоти и Миридити, и Маћани и цела војна сила Албаније. Ту су свакако и Иса и Кемал, и Есад и Сандаски, и турски и бугарски официри, и Арнаути и бугарске комите, а наравно и аустријски инструктори.

Седмог се напада на Пишкопеју и гура Жировници. Помоћ растуреној слабој посади од једне чете и два брдска топа шаље се, да се више и не врати. У Жировницу су дошли остатци њихови са среским началником у гаћама и босим. Све је готово од људи и коња поубијано, рањено и са топовима сурвано у амбисе.

Осмог у јутро иду у помоћ још две чете и два топа. Хиљаде Арнаута из свих села око Дрима дочекују их и они се држе до деветог у јутру. У Дебру полиција и чиновништво се већ спрема да се спасава, јер су остали још једна чета са заставом и три топа (пошто нема више ни топција ни коња, да и још пет топа извуку). Све се рупе наведеном малом снагом не могу запушити, јер се све врло брзо развија.

Варош се већ ускомешала. Има ли помоћи и одакле? Имамо на два дана далеко, и то у Гостивару, Кичеву и Струзи по једна чета, али и тамо већ гори.

Веле да Иса предводи ту руљу, која као бујица све ваља ка Дебру. Има их чак и униформисаних? Топови и муниција са оно нешто људи су већ од јуче над Дебром, шака пешадије се прикупља код касарне. Оце са џамија се деру и позивају правоверне!...

За оне, који су доцније називали ове побуњенике »Шаком јада«, добили су одговор у наређеној поновној нашој мобилизацији и појачаном овом границом!

Прилог историји наше брдске артиљерије из ратова од 1912.—1915. (закључно).

Оно неколико брдских батерија, са којима смо располагали и учествовали у ратовима од 1912.—1915. (до Крфа) и које су природом терена бацане на сва војишта и бојишта, било по топовима, водовима и целим батеријама, дале су максимум и неоцењивих услуга нашој војсци. Оне су заслужиле једно од почасних места у нашој војној историји. Њој, а напосе историји наше прослављене артиљерије дајемо ове историјске податке једнога њенога дела, које је извео трећи брдски дивизион (сада названи дунавски). Нека историју овога дивизиона и његовог даљег рада од Крфа до Мароша допуне његови брђани и нека се прикупе податци и свих осталих брдских јединица, чији су топови — нераздвојни другови нашег прослављеног пешака — одјекивали и прослављали Македонијом, Црном Гором, Далмацијом, Хрватском, Словеначком, Барањом и Војводином, све до Лугоша, ослобођење уједињених Словенаца, Хрвата и Срба. Нека нови брђани у историји њихових претходника нађу подстрека за будући рад и нека не забораве њихов први брзометни 70 мм брдски топ, који је од почетка ратова 1912. па све до Драча и Валоне био увек исти, одакле га је достојно наследио и прославио данашњи 65 мм брдски топ.

Маршруте, борбе и други податци у ратовима са Турцима, Бугарима и у Арнаутској побуни.

І. Турски рат 1912.—1913.

7. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Ужице - Негришор - Чачак - Краљево - Трстеник - Крушевац - Мајдево - Блаце - Куршумлија - Мердаре - Караула - Дизај - Раманиште - Приштина - Феризових - Заскок - Глобочица - Скопље - Глобочица - Тетово - Гостивар - Тетово - Страже - Феризовић - Сува река - Призрен - Хоча - Жур - Љума - Бицане - Хан - Лан - Лати - Љум кула - Жур - Призрен - Љум кула - Хан - Лати - Призрен - Колесијан - Ујмиште - Калис - Арње - Орош - Мљет - Љеш - Ваумал - Фрегма - Бркмаћ - Проја - Тирани - Жеја хан - Преза - Драч - Шкале - Сан Ђовани - Барбалуша - Бушати - Мелуша - Сан Ђовани - Драч - Пошкурник - Вила (Шкумба) - Каваја - Драч - Солун - Скопље.

Борбе. 8./10. Караула - Дизај, 9./10. Дизај - Приштина, 10./10. Раманиште, 11./10. Феризовић, 12./10. Заскок, 2./11. Љума и Бицане, 14./11. Љум кула, 24./1. Барбалуши и Бушати, 25./1. Мелгуши све до 10./2., 26./2. Сан Ђовани (Хамидија), 10./3. Вила.

8. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Све до Феризовића као и 7. батерија, а затим Сојево-Мира-Блаце-Скопље-Тетово-Гостивар-Тетсво-Стража-Качаник-Феризовић-Сува река-Призрен-Хоча-Плава-Глобочица-Шиштевац-Топољане-Црнољево-Ђалић-Бабинки-Бицане-Ак Бунар-Бузмале-Бицане-Васјат-Призрен-Дуље хан-Феризовић-Качаник-Скопље.

Борбе. 6./10. Мердари, 8./10. Дизај, 9./10. Раманиште, 2./10. Сојево, од 7./11. до 9./11. на Глобочици.

9. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Све до Мердара као и 7. батерија па Дизај-Халабак-Тенешдол-Раманиште-Приштина-Феризовић-Сојево-Качаник-Скопље-Тетово-Туријан-Кичево-Кнежина-Гаре-Осој-Мелничани-Рајчица-Дебар (само један топ)-Цер-Манастир Св. Петар-Гопеш-Караула Ђавато-Ресан-Охрид-Струга-Луково-Дебар-Луково-Струга-Кичево-Зајаш-Гостивар-Тетово-Гостивар-Маврови ханови-Дебар-Луково-Струга-Ђукус-Елбасан-Белик-Душка-Мало Косово-Драготи-Алај беј-Белиш-Каја-Љушна-Душка-Белик-Елбасан-Ђукус-Струга-Охрид-Струга-Луково-Дебар-Галичник-Маврови ханови-Гостивар-Тетово-Скопље.

Борбе. 6./10. Караула Мировац, 8./10. Тенешдол и Халабак, 9./10. Раманиште, 12./10. Сојево, 22./10. Раштан код Кичева, 3./11. Гопеш, 5. и 6./11. Ђавато. (1./11. код села Могорча код Дебра).

II. Бугарски рат 1913.

7. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Скопље-Бања-Велес-Река Црница-Криволак-Неготин-Караула Шоба-село-Драгово-Гарван-Петри-Криволак-Пепелиште-Шоба-Градско-Караслар-Јежево поље-Црни камен-Безикова коса-Црвени камен-Жута Караула-Св. Никола-Бања-Скопље-Тетово-Гостивар-Маврови ханови-Дебар.

Борбе. 17./6. Криволак и Пепелиште све до 19./6., 20. и 21./6. Шоба и Градско, 30./6 све до 16./7. борбе на Црном Камену, Безиковој коси, Церу и Црвеном камену.

8. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Скопље-Велес-Сари хамзали-Јежево поље-Торфали-Сушево-Богословац-кота 256-Сушево-Азмак-Драгово-Шашовац-Виница-Пљачкавица-Дрвени-Жута караула-Св. Никола-Скопље-Тетово-Гостивар-Маврови ханови-Дебар.

Борбе. 17. и 18./6. Сушево, 20./6. Кота 256 код Штипа, све до 17./7. код села Драгобаште и Грлени и на Пљачкавици Кота 1185.

9. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Скопље-Велес-Сари хамзали-Јежево поље-Сушево-Кота 256 код Штипа-Сушево-Богословац-Азмак-Драгово-Пљачкавица-Кота 1185, Караула Обозна-село-Пекљане-Жута Караула-Св. Никола-Катланово-Скопље-Тетово-Гостивар-Маврови ханови-Дебар (један вод: Сушево-Велес-Градско-Криволак-Демир капија-Станица Струмица-Демир капија-Криволак-Караула Шоба-Штип-Село Видовиште-Киризли тепе-Кота 1185-Пљачкавица).

Борбе. 17. и 18./6. Сушево, 20./6. Кота 256 код Штипа, 24./6. на левој обали реке Азмака (Хаџибегово), 23., 24. и 25./6. Криволак и Пепелиште, 6./7. Пљачкавица кота 1185, 7./7. на десној обали реке Осојнице код Карауле Обозне, 10./7. југоисточно од села Пекљана, 17./7. на Пљачкавици.

III. Арнаутска побуна 1913.

7. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Дебар-Пишкопеја-Дебар-Гаре-Јехловац-Кичево-Гаре-Дебар-Мали брат.

Борбе. 8./9. Пишкопеја, 9./9. Дебар, 10./9. Стогова-Гаре-Извор-Јехловац све до 19./10.

8. БАТЕРИЈА.

Маршруте и борбе као и 7. батерија.

9. БАТЕРИЈА.

Маршруте и борбе као и 7. батерија.

Преглед и податци из рата са Турцима, Бугарима и Арнаутска побуна од 17./9. 1912. до 1./11. 1913. год.

	Штаб и комора	7. батер.	8. батер.	9. батер.
рањених	1	9	8	3
погинулих	1	6	7	6
умрлих	3	9	8	6
заробљених	—	2	—	—
несталих	—	1	—	—

Погинуло официра свега 3.

Рањено официра 1.

Угинуло коња 20 190 185 196

Утрошено шрапнела свега 10.120.

Утрошено разорних зрна 2080.

Утрошено карабин. метака 4500.

Изгубљено топова свега једна цев у Арнаутској побуни.

Пређено у километрима највише 2000 км.

ВЕЛИКИ СВЕТСКИ РАТ.

IV. Рат са Аустријом 1914. и 1915. године.

I. Период.

7. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Нови Пазар-Дуга пољана-Сјеница-Кушићи-Ариље-Пожега-Ужице-Кремна-Препелиште-Столац-Панос-Гавран-Запаљена караула-Гостиље-Дачин-Стара гора-Медник-Бабјак-Студена Гора-Мироње-Јаворник-Краљева гора-Помол-Хан Пијесак-Мало поље-Врани камен-Видова гора-Киспол-Видова гора-Јастребица-Хан на брду-Ќобила-Гујина глава-Баре-Ќадињача-Велики приседо-Црнокоса-Краљев сто-Маљен-Зелени брег-Велетова коса-Прањани-Зелени брег-Поглед-Анатеме-Дебело брдо-В. Приседо-Буар-Пожега.

Борбе. 2., 3., 4., 5., 6. и 7./8. Панос, 14./8. Тетребица и Запоље, 17./8. Запоље, 23./8. Запоље, 29./8. Дачин и Мали Панос, 30./8. Мали Панос, 1. и 2./9. Мали Панос и Стара Гора, 13./9. Мироње, 15./9. Краљева гора и Црна река, 16., 17., 18. и 19./9. Врани Камен, 22. и 23./9. Височник, 26., 27. и 30./9. Видова Гора, 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9. и 10./10. Видова гора, 11./10. Хан на брду, 12./10. Хан Лијеска, 17./10. Стари брод, 9./11. Дивчи баре, 10./11. Дивчи баре, 11./11. Маљен, 12./11. Зајчица, 13./11. Зелени брег, 14. и 15./11. Зајчица, 20., 21. и 22./11. Прањани, 23./11. Црвени брег, 24./11. Поглед, 27./11. Дебело брдо и Гаревина.

8. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Све до Кремана као и 7. батерија, па Милошевац-Метаљка-Орлина-Панос-Шарган-Препелиште-Леска гора-В. Виорог-Орлина-Столац-Панос-Бања глава-Вишеград-Врањ-Тмор-Думаниште-Стара гора-Мрконићи-Хан Пијесак-Мажијевица-Мироње-Бабјак-Хан на брду-Хан-Љеска-Вишеград-Панос-Височник-Милошевац-Буља-Ќлупе-Сјеча река-Годељево-Глоговац-Шарампов-Мађер-Камена глава-Ќита-Благај-Прањани-Зелени брег-Ќик-Таор-Лисина-Биљези-Рогачица-Буар-Пожега.

Борбе. 2., 3. 4., 5., 6. и 7./8. Панос, 23./8. Ќобила, 29. и 30./8. Панос, 31./8. и 1. и 2./9. Бања глава, 15., 16., 17., 18. и 19./9. Мажијевица и Плоча, 22. и 23./9. Мироње, 26./9. Бабјак, 27. и 30./9. и 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8. и 9./10. Бабјак, 11./10. Хан на брду, 12./10. Хан Лијеска, 17./10. Бања глава, 31./10. Дервента, 10./11. и 12./11. Глоговица, 14. и 15./11. Мађер, 20., 21. и 22./11. Лавај, 27./11. Биљези.

9. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Митровица-Јошаничка општина-Ушће-Лопатница-Краљево-Чачак-Ужица-Ќадињача-Шарган-Орљина-В. Столац-Орљина-В. Столац-Панос-В. Гостиље-М. Гостиље-Дикава-Стара караула-Тара-Метаљка-Руђава главица-Ужице-Кремна-Тетребица-Панос-Ужице-Ржана-Ваљево-Пецка-В. Рожањ-Осоје-В. Рожањ-М. Рожањ-Петково бр.-Милетина коса-Ждрело-Рујевачке рудине-Јаворник-Мачков камен-Петково бр.-Рујевачке рудине-Плави

камен-Ободник-Велеш-Карадица-Велеш-Ждрело-В. Рожањ-Петково бр.-Пецка-Брезаца-Дреновачки вис-Јабланик-Дебело брдо-Јабланик-Колац-Дебело брдо-Марков биљег-Сушица-Бачевци-Планиница-Маљен-Душковци-Борната главица-Јежевица-Јанчићи-Миоковци-Безимена кота-Гојна гора-Оштрица-Субјел-Шепци-Товарница-Јелова гора-Буар-Пожега.

Борбе. 2., 3., 4., 5., 6. и 7./8. Панос, 23./8. Панос, 8./8. Плоча, 23./8. Тетребица, 2. и 3./9. Вел. Рожањ, 4./9. Петкова коса, 5./9. Милетина коса и Ждрело, 6., 7. и 8./9. Јаворник, 9./9. Мачков камен, 10. и 11./10. Рујевачке рудине, 16. и 24./10. Плави камен, 25./10. Велеш, 27./10. Рожањ, 30. и 31./10. Јабланик, 1./11. Умови и Марков луг, 2./11. Сушички положај, 5., 7., 8., 9. и 10./11. Маљен, 13./11. Борната Главица, 20./11. Безимена кота, 21., 22. и 23./11. Гојна Гора, 26./11. Шепци, 29./11. Рогачица.

Преглед и податци из рата са Аустријанцима од 13./7. 1914. до 1./10. 1915. год.

	Штаб и комора	7. батер.	8. батер.	9. батер.
рањених	—	9	12	23
погинулих	—	—	3	4
умрлих	9	7	4	11
заробљених	—	—	—	—
несталих	1	3	5	15
утинуло коња	51	144	52	140
враћено коња сопственицима	—	22	38	53

Погинуло официра свега 1.

Рањено официра свега 2.

Утрошено шрапнела свега 10.749

Утрошено разор. зрна свега 203

Утрошено карабин. метака 6.000

Изгубљених топова свега један на »Хан на брду«.

Највећи дневни марш батерије био је у овоме периоду 72 км.

V. Рат са Аустро-Бугаро-Немцима 1915. године.

II. Период.

7. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Пожега-Крушевац-Делиград-Читлук-Књажевац-Јаловик-Извор-Жуковци-Књажевац-Глоговина-Голеш-Брезов чукар-В. Грнчар-Градишка чука-Гореновац-Зађевица-Ивова чука-Евик-Књажевац-Дубрава-Вински дел-Средње било-Срађени камен-Рајкин дел-Читлук-Главичица-Скробница-Богово гувно-Крстатац-Падалиште-Суви крст-Црвени брег-Прџиловица-Бујмирова коса-Лужани-Грејач-Брестница-Косанчић-Бријање-Стубла-Каранхасанове ливаде-Бели крст-Бријање-Широко поље-Бели камен-

Голешта-Орашје-Бојник-Сламник-Магишка чука-Сланишка чука-Мојковце-Гајтан-Брајмор-Соколов вис-Сикирача-Марков вис-Брвеник-Мерћес-Балабан-Мишевци-Кечекол-Приштина-Кузмин ада-Кота 901-Шепи-Дол-Чекетово-Крајково-Лапушник-Кота 1050-Негровце-Кијево-Игларево-Кота 909-Дреник-Ново село-Петрић-Љешање-Пећ-Кућиште-В. Андрејевица-Маташево-Братоножићи-Биоче-Подгорица-Ћафтиш-Хан Хоти-Враке-Брдица-Барбалуша-Балдрин-Љешки манастир-Барбалуша-Скадар-Љубањи-Тарабош-Мурићани-Бушати -Купле -Сарај -Дојч -Љеш -Шенкул -Жеја-Кодра-Ларуша-Пигза-Преза-Драч-Валона-Крф.

Борбе. 29. и 30./9. Брезов Чукар и Глоговица, ту и 1. и 2.—4./10, Горуновац, 5. Градишка чука, 7. и 8./10. Горуновац, 10., 11., 12., 13. и 14./10. борбе на Спасов дану, Зађевици, Ивовој чуки, Евику, Дубрави, Књажевцу, Вински дел, Средње било, 15./10. Рајкин дел, 16./10. Сађени камен, Читлук, Главичица, Беле и Скробничка клисура, 19./10. Крстатац и Богово гумно, ту и 20., 21. и 22.—24./10. Бујмирска коса, 27./10. Карахасанове ливаде, Бели крст, Бријање, Широко поље, 28./10. Широко поље, 29., 30. и 31./10. Широко поље, Бели камен, Голешта и Орашје, 2./11. Сланишка и Могашка чука, 3./11. Мојковце, Гајтан, Брајмор и Соколов вис, 6./11. Караула Брвеник и Марков вис, 7./11. Брвеник, Мерћез, Балабан, 8./11. Балабан, Нишевци, Кечекол и лева обала Брвеничке реке, 12./11. Ада и Кота 901.

8. БАТЕРИЈА.

Маршруте. До Јаловик извора као и 7. батерија, Дренова глава-Бабин зуб-Викалиште, Битлић-Плоча-Зелени брег-Плеш-Топонар-Вишеград-Ивова чука-Ресибаба-Гуша-Станков вис-Миловски вис-Темија-Калафат-Копаж-Кошаре-Црвено блато-Суковац-Вел. Приседо-Мишевица-Лозиште-Дубово-Плавце-Карахасанове ливаде-Чесма-Камепица-Медвеђа-Маћедонци-Паламара-Реткоцер -Туларе -Брајиње -Лисица-Злаш-Приштина-Ада-Лапушник-Кота 1050-Кијево-Дреник-Делови-Лодз-Туријак, затим све као 7. батерија до Љешког Манастира па Калмети-Љеш-Лачи-Дрвени-Алчауш-Ишма-Кула-Шијак-Драч-Валона-Крф.

Борбе. 10./10. Дренова глава, 12. и 13./10. Ивова чука и Гуша, 15./10. Станков врх, 17./10. Караула Темња, 21. и 22./10. Кошаре, 23./10. Црвено блато, 29./10. село Плавце, Пуста река, Бели камен, Карахасанове ливаде, 1./11. Карахасанове ливаде, 2./11. Славнички вис и село Каменица, 5./11. Реткоцер, кота 809. и 905., 7./11. Мало Бријање, 8./11. Караула Лисица, 16./11. Хан Лапушник, 20./11. код села Турјака, 16./1. 1916. године код Ишме (један топ, 16./10. на Плешу као и 18., 19. и 20./10. на Тупанару и Вишеграду).

9. БАТЕРИЈА.

Маршруте. Пожега -Велес -Демир капија -Струмица-Саланцак-Лауш-Струмица-Криволак-Дејковци-Бабуна-Присат-Мукош-Прилип-Алинци-Бучин-Кривогаштане -Клепча -Иваново -Дрвеник -Вардине -Градиште-Драгишевац-Острелце -Крушево -Брине -Бучине-Лозана-Клепча-Тополчане-Луври-Битољ-Ресан -Охрид -Струга -Букус-Елбасан-Брижита-Тирана-Драч-Шијак-Тирана-

Храбе-Пас-Елбасан-Кота . 700-Елбасан-Мурићани-Белик-Алајбеј-Белиш-Мало
Косово-Брустер-Семани-Фијера-Фракути-Валона-Крф.

Борбе. 2./10. Струмица, 20., 21., 22., 27. и 31./10. и 2./11. као и 14.,
15. и 16./10. Зелениково и село Распишник, 17./10. Рујан, 18. и 19./10. Ба-
буна, 12./11. Алинци и Прилеп, 6., 7., 8., 9., 10. 11., 15. и 16./10. Велес,
2./12. Прилеп, 9., 11. и 12./11. Крушево, 20./11. Смиљево (већином по во-
довима и топовима).

Преглед и податци из рата са Аустро-Бугаро-Немцима од 29./9. 1915. до фебруара 1916. т. ј. до доласка на Крф.

	Штаб и комора	7. батер.	8. батер.	9. батер.
рањених	—	8	20	7
погинулих	—	1	1	—
умрлих	—	1	—	4
заробљених	—	—	—	1
несталих	19	99	61	76
угинуло коња	19	175	99	116
остало по болницама људи .	—	13	19	26
Погинуло официра свега 1.				
Рањено официра свега 1.				
Утрошено шрапнела свега	10.210			
Утрошено разор. зрна свега . . .	8			
Утрошено кабарин. метака	29.119			
Уништена топа непријатељским зрном	2			

Топови и остали песокупан материјал предат је у Драчу. 7. и 8.
батерија — људство — укрцано на лађе у Драчу, а стока тих батерија,
штаб дивизиона, комора и 9. батерија сувим до Валоне.

У току ратова највише је било у Дивизиону 12 официра, до 1050
људи и око 900 коња.

Мобилизацијско место Дивизиона у 1912. и 1914. години било је
Ужице. Гарнизони су били дивизиона 1912. год. Ужице, а 1914. год. Нови
Пазар (куда ју Дивизион стигао из ранијег гарнизона Дебра на двадесет
дана пред мобилизацију 1914. год.).

Пред пробојем солунског фронта 1918. године.

Не улазећи у нарочита разматрања и детаље који су претходили и довели до пробоја солунског фронта и значаја његових последица по нас и наше савезнике, износим, будући на специјалном месту и положају, све оно што је у вези тога великога догађаја. Наш ђенералштаб изнеће свакако документована та разматрања, а мојим забелешкама желим да прикажем неке податке који су не мање значајни по овај историјски моменат из светског рата а са солунског фронта.

После нашег и савезничког успеха у оном замаху којим смо узели Битољ и теренски комплекс у окуци Црне реке у 1916. години, а који из разних узрока није могао бити искоришћен и проширен, настаје период дуже стабилизације. У њој се поред повлачења извесних трупа са фронта у позадину ради одмора, ипак врше извесне припреме за офанзиван рад како на фронту тако и у штабовима. Овде мислим на припремљену и покушану мајску офанзиву 1917. год. у окуци Црне реке. Осетили смо, да нам ни ова година неће донети нарочите промене у погледу рада. Нешто придоласка појачања савезницима, а код неких и одиласка; стално и непромењено стање слабости наше — савезничке авијације; мање више оскудица у артилерији — нарочито јачих оруђа и калибара; политичка ситуација општа а специјално овога фронта; разне промене у смењивању шефова савезничких и њихових штабова — све је то давало утисак да се у овој години не спрема ништа особито. Па ипак, зато се и радило и утицало и код савезничких штабова на француском фронту и код меродавних и утицајних политичара у савезничким престоницама. Овај рад и утицај потицао је сасвим природно највише од нас, којима је овај фронт био и најважнији и најсудбоноснији. Ми смо напрегли све да убедимо и да заинтересујемо наше савезнике и да им предочимо значај, улогу и важност овога и фронта и правца, обзиром на заједнички и општи циљ савезнички. Ово су све осећали и ценили као и ми, и сви они савезнички представници, било војни или специјални, који су имали ма какву функцију на солунском фронту. Али ипак зато, придани и заиста огроман значај решења рата на западном фронту умањивао је важност солунском фронту код наших савезника и стварао поприличне тешкоће за убеђење и остварење наших оправданих захтева и молби код њих: за појачање, рад и придавање већег значаја овоме фронту. То ломљење и решавање наших савезника потрајало је доста дуго. Да не кажемо, али готово близу три године. Ни предузимане и успешне делимичне офанзиве, ризиковане са оскудицом и бројном и материјалном и техничком, нису дуго могле преломити савезнике да поклоне већу пажњу и омогуће да се изведе са солунског фронта оно, што је донео пробој у Септембру

1918. године, а што је предочавано и гарантовано још и шеснајесте и нарочито седамнајесте године.

Наш Врховни Командант, тада Престолонаследник и Регент, и лично, и писменим преставкама, обраћајући се и шаљући их најутицајнијим личностима савезничким све до Владалаца и Шефова савезничких држава, може се најискреније рећи, Његовом заслугом највише је успео и допринео да их најпосле убеди, те да учине оно што смо сви непрекидно очекивали: да се реше да појачају у свакоме смислу, придаду значај и одобре офанзиву солунском фронту.

Како је и шта све рађено да се до овога решења и његовога одобрења дође, колико је то времена трајало и шта је све предузимано, најбоље илуструју следећи податци из 1918. године.

Како у Солуну тако и на фронту од почетка нове 1918. године осећало се да се нешто припрема. Првих дана месеца Јануара Председник наше Владе са Министрима стигао је у Солун са Крфа код Врховног нашег Команданта. Наши добровољци стигли су из Русије. Генерал Гијома, Командант Савезничке Војске на солунском фронту, и начелник штаба наше Врховне Команде чешће су посећивали Врховног Команданта, као и главнији шефови савезничких војска, којима је убрзо и враћана посета. При концу Јануара Врховни Командант је пробавио у Бачу код штаба прве Армије и војводе Мишића, обилазећи фронт и састајући се са Командантом француске Источне Војске у Флорини. После неколико дана одилази у Драгоманце у штаб друге Армије и ту проводи у обиласку фронта и са војводом Степановићем, где прима у посету Грчкога Краља. Почетком Фебруара Врховни Командант враћа се у Солун и одмах враћа посету Грчкоме Краљу и прима грчке Команданте. Генерал Гијома је чешће у посети. У половини месеца Фебруара Врховни Командант одилази на Крф и уз пут, у Лесковику, обилази италијанске трупе са Командантом генералом Ферером. На Крфу је једнако са нашим посланицима и политичарима, као и са делегатима Југословенског Одбора. Чешће прима и стране представнике акредитоване на нашем Двору. По решењу кризе и заклетве нове Владе у Марту се враћа за Солун, одакле убрзо иде у Бач у штаб војводе Мишића, обилазећи наше и савезничке јединице. Почетком Априла је Врховни Командант у Солуну где конферише са генералом Гијомом и Својим начелником штаба, а затим одилази у Атину да обиђе и обавести о свему сада блаженоупокојенога Краља Петра Великог Ослободиоца и састаје се са Грчким Краљем. При повратку у Солун одмах прима генерала Гијому, и после неколико дана одилази на фронт у Бач — код војводе Мишића, да после извршеног обиласка фронта оде код војводе Степановића у Драгоманце — у другу Армију. Првих дана Ускрса проводи у Бачу, да се опет врати код друге Армије у Драгоманце и да обиђе цео фронт друге Армије и централу наше Авијације у Водени. Почетком Маја је већ у Солуну и одмах конферише са генерал Гијомом и обилази француску авијацију. Присуствује ручковима, приређеним у Његову част, у француском и енглеском врховном штабу и конферише са командантима и њиховим помоћницима. Кроз неколико дана одилази у Драгоманце — код друге Армије, где прима Трумбића и обилази Југословенску

и друге дивизије. Овде прима и начелника штаба савезничке војске ђенерала Шарпија и већи број енглеских ђенерала. Одавде се концем месеца враћа у Солун, где чешће прима нашег начелника штаба ђенерала Бојовића и присуствује нашим министарским седницама. Чешће је са ђенерал Гијомом и прима многе француске и енглеске ђенерале. Почетком Јуна прима новог Команданта савезничке војске ђенерала Депереа и одмах иде за Драгоманце где обилази трупе и штабове друге Армије. Ту Га посећују и француски посланици на нашем и грчком Двору. За време овог бављења лично одликује најхрабрије друге Армије на самоме фронту као и Југославенске дивизије. Затим одилази на Јељак ради обилажења фронта и дивизија прве Армије. 16. Јуна долази Му у посету Командант савезничке војске ђенерал Депере са својим штабом и наше војводе Степановић и Мишић и ђенерал Бојовић са својим штабовима — на конференсије. Овога дана излази се на Флоку и осматра фронт друге Армије и конференсије, да се и сутра дан 17. Јуна продужи и донесе закључак на Јељаку. *Ова два дана су дефинитивно утврдила и решила питања о припреми и месту за пробој Солунскога фронта.* 22. Јуна Врховни Командант обилази штаб ђенерал Ханриса, Команданта француске Источне Војске у Флорини, као и фронт те војске на Преспанском језеру. 24. Јуна у Солуну конференсије са ђенерал Депереом и прима грчког ђенерала Данглиса као и неке америкаанске, енглеске и француске ђенерале. 26. Јуна је већ на Јељаку, где прима начелника штаба и оперативног одељења савезничке војске и Команданта италијанских трупа ђенерала Момбелија. 1. Јула обилази француске трупе у флорини, које после извршенога прегледа пред Њиме дефилују. 5. Јула са војводом Мишићем, као Својим начелником штаба, осматра фронт друге Армије и обилази логор наше Врховне Команде на Буковику. Ових дана чешће се излази на осматрачницу на Кочобеју (између Кајмакчалана и Флоке). 8. Јула долази Му у посету Грчки Краљ са свитом — на Јељак, а 9. Јула се поново састају у возу у Флорини, где се налазе и ђенерали Депере и Ханрис. Са Јељака учестано обилази батерије и јединице Дринске и Дунавске Дивизије наше прве Армије. 16. Јула са војводом Мишићем посећује Команданта Француске Источне Војске. Концем месеца обилази Трикалу и Ларису у Грчкој. Почетком Августа са своје осматрачнице обавештава енглеског и америкаанског посланика на нашем Двору и неке наше Министре. 6. Августа напушта Јељак и премешта се код штаба Врховне Команде на Буковику. Готово свакодневно излази на Кајмакчалан или осматрачнице: на Кочобеју, Јулки Кулберери, Чарико бачило или Метерези тепе. 10. Августа на Буковику конференсије са ђенерал Депереом, војводом Мишићем и њиховим штабовима. 13. Августа прима Команданте француских дивизија 122. и 17. колонијалне ђенерала Топара и Приноа са њиховим штабовима (то су дивизије које улазе у састав наше друге Армије за офанзиву). Свакодневно Врховни Командант прима долазећа из свију савезничких штабова специјална лица: разне шефове и ђенерале. 15. Августа одилази код војводе Степановића у Драгоманце у другу Армију и уз пут, у Валандову, у покрету за улазак у састав друге Армије, обилази 17. колонијалну француску дивизију и њен штаб. 16. Августа прима на Буковику грчког ђене-

рала Данглиса, а 17. Августа американског сенатора Крамтона и американског мајора Блејнеја и конферише са њима. 18. обилази нашу авијацију у Водени. 21. прима једну групу енглеских официра, а 23. италијанског Команданта. 26. Августа долази ђенерал Делере и конферише после примљене депеше из Париза од нашег посланика Веснића, којом јавља да је одобрена предложена офанзива за 1. Септембар. 29. прима учитељицу Чакаревићеву, наредника Јовановића и остале који су стигли из Србије прошав кроз бугарски фронт и одликује их. Овај долазак тумачи »фронт« као добар знак за предстојећу офанзиву. Истога дана начелник штаба савезничке војске ђенерал Шарпи бива примљен. 30. Августа са војводама Степановићем, Мишићем и ђенералом Бојовићем конферише у својој бараци.

1. Септембра још зором, са осматрачнице на Кочобеју, осматра припрему артилериском ватром са целог фронта и то чини и следећих дана. 3. Септембра по потписатом шаље Карађорђево Звезде трећег степена са мачевима ђенералима француским Топару и Приноу на Козјаку. 4. Септембра је на осматрачници ђенерала Бојовића код прве Армије. 6. Септембра у Флорини код ђенерала Ханриса. 7. Септембра код ђенерала Делереа у Солуну а на конаку у Драгоманцима код друге Армије. 8. Септембра са војводом Мишићем на Козјаку. 13. Септембра у Прилепу и у Тројацима у штабу прве Армије код ђенерала Бојовића, где га производи за Војводу. Коначи се у Драгоманцима. 17. Септембра присуствује освећењу капеле на Кајмакчалану, а 18. је у Битољу. 19. за Солун код ђенерала Делереа (поводом услова мира поднетог од Бугара). 21. у Прилепу, а 22. у Скопљу са војводом Мишићем. 24. у Враћи у штабу војводе Бојовића. По повратку у Скопље, где је и штаб Врховне Команде, 5. Октобра сачекује пролазак кроз Скопље друге Армије, на челу које дефилије пред Душановим мостом Југословенска Дивизија. Са војводама Степановићем и Мишићем обилази јединице друге Армије. 13. и 14. Октобра прима ђенерала Делереа, а 14. и ђенерала Момбели. Од 16. до 20. Октобра у Солуну, где прима ђенерале Делереа и Данглиса. 21. до 25. Октобра у Нишу са Врховном Командом. 26. за Крагујевац, а 27. Октобра стиже око 17 часова у Своју престоницу Београд.

У очи и за време пробоја солунскога фронта 1918. године на Буковику.

Припреме су завршене. Нервоза и нестрпљење у очекивању 1. Септембра — као дана када ће отпочети напад на фронту друге армије — тако значајног и судбоносног по нас и нашу поробљену отаџбину, сасвим је оправдана. Готово гробна тишина влада и поред тога на Буковику — где је смештен штаб наше Врховне Команде. Трактере, који су последњих ноћи пролазили кроз њега, вукући тешка оруђа и муницију преко Кајмакчалана за Флоку и даље за прву армију, са њиховом карактеристичном лупом, не чујемо више. Горостасна стабла — са дивном буковом шумом овога природног забрана која заклања бараче начичкане по Буковику — мистично поређана као цинови стражаре и рекао бих изражавају озбиљност места и догађаја који се овде очекују. Изгледа, да је све што представља живот у овом одвојеном од света насељу запослено. Нико се не само не чује, него и не види. Тек понека прилика кроз редове букви жури из бараче у бараку, са каквим извештајем или секцијама. Једино се ваљада чује монотono понављање цифара из разних шифри већ малаксалих телефониста од дањоноћњег примања и отправљања. Понеки мотоциклиста или долазећи аутомобил поремећава овај мир, да из њега изађе по неки курир или значајнија личност из виших штабова наших или савезничких, које убрзо нестаје у једној од барака разних бироа нашега главнога штаба. И обеди су нередовни. У менажи је пусто. Ордонанси разносе јело појединцима. Нема ни оне уобичајене шетње предвече, да се нагута слободна ваздуха, да се исправе ноге и освежи.

Врховни Командант и Његов началник штаба преко целог дана су наднети над састављеним секцијама солунскога фронта па до далеког севера. Нико их не узнемирава, сем помоћника началника штаба који доноси и реферише добијене извештаје. Редовно једном а ових последњих дана и по два пута дневно изјахује се за најближу, нарочито за ову прилику спремљену осматрачницу. Са ње се посматра Добро поље и фронт друге армије и гледа, као прозире, негде даље. Не говори се много и силази у штаб. А кад наступи вече, већ се припрема и доноси грађе на ватришту поред бараче војводе Мишића, где право од стола са вечере долази Врховни Командант са њиме. Ту се, пушећи и са пуно озбиљности чарка по жару. Позове се и по неки од шефова и тек онда чује разговор. Са времена на време војвода наређује жандарму да разгрне жар, да набаца грађа и да пази да се не препече »пурењак«.

Овако се проводи последњих неколико дана. У очи 1. Септембра, а и на дан два пре, све је упрто небу и барометру. У овим гудурама и планичинама македонским већ смо у сезони када је време променљиво.

Елеменат време је за ову нашу спремљену офанзиву и пробој имао огроман значај. И сама помисао, да елементарна непогода може пореметити ово извршење, огромне напоре у припреми, и онај елан морални, који кида сваки нерв кад је у питању бити ил не бити — била је страшна.

Ноћ у очи 1. Септембра на Буковику била је тајанствена, гледајући оне разне непогашене светиљке и сенке које су се око њих кретале и оцртавале. Ведро небо и тихо време те ноћи, предсказивало нам је да је за сад и Бог са нама. Сутрашњи дан, дејство његово, већ ће навестити шта се може очекивати, и приближно бар, да ли води успеху. Истина, артилеријска припрема прва два предвиђена дана, као увод, није можда много меродавна, али »по јутру се дан познаје«.

Последњи извештаји наших армија да је све спремно и готово, прочитани су поред уобичајене ватре. Она се није чаркала, пурењаци се нису пекли. Она је само догоревала, и доцкан, при последњим остатцима жара који су се једва назирали и светлуцали кроз пепео, Врховни Командант и началник штаба су се повукли у своје бараке, не на одмор, но да се припреме и изађу убрзо на осматрачницу и виде поражавајуће и страшно дејство више стотина укрштајућих се путања од топова свију калибара на Соко, Добро поље, Кравицу...

Несумњиво је, да овога јутра и дана, почетка рада, није било Србина у ма коме својству на овоме фронту без обзира на чин, звање и положај, да није узбудљиво и дрхћући позивао и Бога у помоћ као и нашу стару ратну срећу, или да није помислио и видео своје домове и најмилије у поробљеној отаџбини, и да им није у себи дао заклетву да за њих приноси све на жртвеник овога судбоноснога момента, е да би их што пре ослободио и загрлио!

Запаљени и испретурани, запрашени димом и експлозијама ровови и сви земљани, камени, дрвени и бетонирани построји непријатељеви, наговештавали су јутра 1. Септембра добар почетак. И ако то није значило да је сигуран и изборен успех ту, ипак је свакоме лебдео неки инстинктивни осмејак на уснама. Осећало се, чак се било и убеђено да је добро, да ће бити добро!

Почињу већ да стижу извештаји, они почетни, али који су значајни и поред краткоће, нарочито кад су повољни. Они са разних страна говоре о поколебаном непријатељу, о напуштању извесних ровова, линија, од убиствене ватре наше артилерије. Наша артилеријска ватра се помера. Наши пешаци са Французима већ улазе у прве линије непријатеља. Он још даје отпор. Заузимају се познате од војника крштене тачке и положаји на линији непријатељскога фронта. Јавља се и о заузећу извесних на секцијама обележеним тачкама и важнијим положајима. Непријатељ напушта рано већ другог дана целу греду, коју смо, држану од њега на оном природном каменом зиду а посматрану из Могленичке долине, сматрали као неосвојиму. Не зато, што је војнички и технички држана, но што је природа таквом престављала.

Не треба бити војник па разумети шта значи за непријатеља напуштање држане утврђене и ојачане линије главног фронта, и то још на оваквој терену. Треба ли објашњавати шта значи извршен пробој на томе фронту? Треба ли говорити о последицама после тога? До душе има, и треба да има непријатељ још утврђених линија, где треба да се задржи, да нам да отпора, да нам онемогући и даљи успех и одушевљење у оваквом великом и значајном моменту, после дуге и досадне и некорисне стабилизације, на коју бар ми Срби ни по темпераменту урођеном а нарочито војничким васпитањем нисмо били навикнути. Ми већ у овом лудом одушевљењу више, изгледа, о томе и не мислимо. У нама је пробужен онај успавани елан из 1912. и 1913. год. Ми гурамо, ми надиремо. Умор и препреке за наше не постоје. Ми идемо Србији, ми идемо кући, нашим!

И ако се у овом и оваквим моментима војнички препоручује само брз и енергичан рад — гонење, ипак је било разлога да се то обазриво изводи. Ко је у стању био да заустави ову бујицу? Она није мислила ни о одмору, ни о исхрани. Она је опијена успехом мислећи на своје и ово дуго, трогодишње, очекивање оваквога дана психички га и искористила и заборавила на војничка наређења у руковођењу за даљи покрет и рад. Она је имала искуство из 1915. са собом, како се отискује и свршава кад се притискује енергично и са свију страна. Врховна савезничка команда нарочито је бринула, да наш клин, који смо задали непријатељу, не продре сувише унапред. Имали су разлога. Крила су савезничка заостала, јер су систематски радила као и до сада. Наши су ратници одавњашњи, они су разумели боље овај моменат, они су га користили. Наши су чак и покушавали, бар по дужности, да задрже наше линије у наглom надирању, али увек обавештавајући савезнике са »безуспешно«. Можда, да се није тако радило, који зна докле би, али свакојакo били би задржани да због изласка на линију презимимо зиму 1918. испред и са оне стране Скопља.

Да ли је могућно описати одушевљење ових значајних момената на Буковику? Да ли је потребно показати како су се осетили, користили и упућивали у даљем раду ти успеси из главног апарата — из наше Врховне Команде? Треба ли преставити изразе и радост на лицу свих оних од Врховног Команданта, Његовог началника штаба па све до последњег запосленог редова у Врховној Команди? Колика и каква промена између оног јучерањег и данашњег дана у изразу погледа, говора, рада и опхођења. Како силно утиче и вуче у брзини посла врховни апарат надирање наших. Само, сада та енергија на послу зна зашто се троши. И она ранија а нарочито ова исплаћена је, крунисана је. Војвода Мишић са оним његовим очима боје воде, оном изразитошћу простодушности нашега сељака, смешка се и рекао би вели: још мало, па смо код наших, у нашој лепој и милој Србији! Ових дана се о обиљу, лепоти и обичајима наше земље и овога доба године и не престаје говорити. И комишање, и берба, и шљива, и лепа наша јесен, управо чега смо се баш и ужелели, подрктава нам на усницама кад их спомињемо.

Хоћете ли сада да знате зашто смо победили и зашто побеђујемо? Зато, што смо сви пре свега били лудо и одушевљено запојени за своју груду, за нашу Србију! Она нам је лебдела исто онако ове три године пред очима и лудо вољена, као и кад смо је први пут заволели и кад смо били у њој. У томе лежи наш успех и морални и ратнички. То је и тако подједнако осећао и сељак и господин. Она нам је давала подстрека, она нас је храбрила!... Васпитајмо и у будуће, и увек, наш подмладак, да воле и љуби своју отаџбину!...

Од пробоја солунског фронта до Београда.

Још наше победоносне трупе при пробоју Солунскога фронта нису сишле ни стигле до Вардара, још није престало да се препричава о борбама на Козјаку, Ђуровом и Кучковом Камену и о свежим немачким батаљонима на које су наши наишли, а у Штабу Врховног Команданта, Престолонаследника и Регента, већ су била спремна и издата наређења за покрет. Журило се свима, са свим појамно, од Њега па до последњег обавезника, да се за првим весницима слободе, нашом храбром војском, не изостане, и што пре стигне кући, својима и у Србију!

Ко познаје темпераменат и крв праунука Карађорђевог, тај може појмити какву је и колику жељу имао Он, да буде међу првима, на челу Његових Орлова, и да донесе и објави после трогодишњег ропства слободу Његовој Србији и свој другој неослобођеној браћи.

На жалост то је било немогуће и неостварљиво, у колико се Њега тицало. Он је морао да због наглих догађаја, као последице пробоја Солунског фронта, ма да очекиваних, али који су се развијали невероватном брзином, и свесан својих дужности, остане још који дан, у почетку и због моменталног застоја француске источне војске и наше прве армије, а потом и због очекивања догађаја на западном фронту. Он је морао да буде у сталној вези са Савезницима и њиховим штабовима због даљег рада.

Било је тренутака, када се и поред свега тога једва могао уздржати да на све то заборави. Нека неодољива сила вукла је и Њега као и све Његове сараднике овога епохалног догађаја, да без обзира на значај и одговорност њиховог останка оду са победоносним нашим армијама!

Сву тежину овога осетио је нарочито оперативни део наше Врховне Команде, који, све тако рећи до Скопља тешко је стизао да се, једнако у покрету, веже са нашим армијама. Врховни Командант, водећи увек уза се свога начелника штаба Војводу Мишића, летео је тих дана са правца друге на правац прве армије, а од њих до француске источне војске. Он је хтео да буде, а и био је свуда! Прокрстарио је од 16. Септембра до 4. Октобра и Добро Поље, Кравицу, Козјак и Кучков камен, и Прилеп, Тројаке, Црну реку, Бабуну и Битољ. Падао је у искушење у тим приликама да се више и не враћа у Штаб. Три године на Солунском фронту и Њему су досадиле! Било је можда и сретних околности, што то није остварено. Нарочито, прекинута и невезана комуникација од Доброга поља преко Козјака ка Вардару, као и извештаји, саопштења и наређења са западнога фронта, што Га је све морало уздржати да остане уз Штаб Врховне Команде.

Оперативни је део Штаба Врховне Команде већ трећег дана од пробоја — 18. Септембра — био пребачен са Буковика у Драгоманце, а на правцу друге армије.

За време бављења штаба у Драгоманцима Врховни Командант је 26. Септембра, обилазећи прву армију око Прилепа, а не говорећи никоме ништа, навратио у штаб ђенерала Бојовића у Тројацима. После добивених потребних информација, а не настављајући, кренуо за Прилеп, где је имао да обедује и још по подне стигне у Драгоманце. Баш у томе моменту стигао је ђенерал Бојовић, долазећи са положаја. По пријему рапорта Престолонаследник га је поздравио као нашега четвртога Војводу. При повратку за Драгоманце између Прилепа и Битоља тога дана, наишао је на прву од познатих Му и ослобођених породица, на угледну тетовску породицу Богојевића. Он јој је пришао, задржао се у разговору и интересовао се за тероре Бугара по Тетову и тетовској околини.

3. Октобра Он је морао најхитније аутомобилом отићи у Солун, где је имао да да Његову реч при склапању уговора по капитулацији Бугара, чији су делегати становали само неколико кућа далеко од Алатинијеве виле — привременог Престолонаследниковог двора у Солуну. Већ четвртог Октобра пролетио је кроз Битољ да заноћи тога дана у судској згради у Прилепу.

Таман што се успело, да се већ једном ухвати сталнија веза са армијама из Штаба Врховне Команде у Драгоманцима, а Врховни Командант нареди да се Штаб одмах крене и инсталира у Прилепу. Још док су те инсталације и везе са армијама, а које су већ превалиле Скопље и Штип и примале оружје од побеђених бугарских армија, биле у раду, Врховни Командант и Његов Начелник Штаба Војвода Мишић хитали су Царскоме Скопљу.

Страшан је био тај пут. По суморном јесењем дану а преко покиданих жица и оборених запаљених бандера немачке ваздушне железнице, која је везивала преко Бабуне Прилеп са Велесом, и по исквареном и осутом бабунском путу, кроз иначе страшан а овога дана пуст Велес, ауто је јурио раскаљеним друмом за Скопље. У једном аутомобилу били су поред Врховног Команданта, Његов Начелник Штаба Војвода Мишић, потписати и савршени, хладни и озбиљни шофер Престолонаследников Турније. Нико се на путу није срео, само на 20 километара од Велеса а од правца Скопља наилазила је једна непрегледна дугачка колона побеђене бугарске армаде. На челу њеном ишли су фијакери, они нама познати стари и офуцани још турски скопљански фијакери, пуни, управо препуни бугарских официра свију чинова и родова. За њима ишли су бугарски војници без оружја и војничких ознака, поцепани, преморени, бедни и тужни. Они су шљампали по блатњавом путу гредећи ка Штипу и хитајући Бугарској да јој донесу вести о срамној капитулацији. Журили су, да би се што пре извукли из земље, која није била, нити ће икада бити њихова! За чудо, ишли су у реду, у потиљак, мирни као стадо оваца, јер је у иштању била бојазан за њихове главе, а за недела, жртве и костурнице у српском поморављу, по Врањи, Сурдулици, Топлици и

свуда редом, које су хтели до пепела уништити па разнети, не слутећи да то чине само као привремени окупатори,

Како их је озбиљно осматрао наш Врховни Командант! Како их је страшна казна постигла, а за издајство Словенскога рода и своје браће!

Аутомобил нашег Врховног Команданта био је отворен. И за чудо је, да Га нико од њих није познао! Помишљало се овога момента на све евентуалности а нарочито на овакву непромишљеност, па се ипак дошло брзо до закључка да њихово психичко стање, при коме чак ни интелегенција не би играла никакову улогу, није способно да мисли на ма што друго када је у питању казна по живот. Бугари су обореном и премореном главом, а под том идејом, гледајући и не видећи ништа друго до земљу, и то само под собом, били тада потпуно безопасни! Дуго се милело аутом поред ове више километара дуге колоне, док се најзад није стигло и ушло у Душаново Скопље пред вечер петог Октобра 1918. године. Још при уласку Престолонаследник лаконски нареди: »Коме се враћа у Прилеп, нека иде, а Ја остајем у моме Скопљу.«

Када сам успео да добијем везу и да о овоме обавестим Прилеп и помоћника Начелника Штаба пуковника Пешпића, осетио сам како им је било, а по ономе шта ми је том приликом све речено. Нарочито, када сам саопштио да оперативни део штаба крене што пре за Скопље и смести се по доласку у Идадију. Донста, у овом одушевљењу заборавило се и на принципе и на операције. Међутим, у овом моменту водиле су се борбе са Аустро-Немцима пред Врањом, а Бугари су се још разоружавали око Штипа и Куманова.

Да се проведе ова прва ноћ у Скопљу, скупљено је нешто ствари за Врховног Команданта по разним нашим кућама, а стан је узет у лепој вили брата Неџиб Драгиног у близини Идадије. Тек сутра-дан стигао је први ешалон покретног логора и ствари Престолонаследникових. Бензина се није имало ни капи. Вечера је обављена прилозима донетим из појединих наших српских кућа.

Скопље је било страшно, и ако је у њему, тако рећи до пре неколико дана, био центар немачко-бугарских армија. Мрачно, блатњаво, пусто и заражено грипом. Престолонаследник није ни вечерао и одмах је продужио, управо наставио, обилазак започет још од доласка пред вече тога дана по свима неосветљеним и каљавим улицама нашега Скопља. Одушевљавао се, без обзира на тадање утиске беде и напуштености Скопља, и подсећао свију детаља који су Му још при уласку 1912. године остали у памети и везивали Га са тада свечаним уласком у Његово омиљено и наше старо царско Скопље!

У Скопљу се остало, а у времену када је највећма беснео грип, све до 3. Новембра. За то време поред бављења у штабу, обиласка болница и ближе и даље околине Скопљанске, јахања до Бардоваца, Врховни је Командант нарочито радио на форсирању везе железнице са Солуном. Пруга је била сва разорена. Он је при томе мислио не само на оне које води, на Његове хероје, које је требало снабдевати, но нарочито и на ону сиротињу и пустош у Србији, опљачкану и оголелу, коју је требало одмах по доласку помоћи. А вести, примљене о њиховом стању, о мукама и

патњама за ове три године, под свирепом окупацијом непријатеља, биле су страшне!

За све време бављења у Скопљу, један од најсвечанијих дана био је 21. Октобар, јер је тога дана кроз њега пролазила и продефиловала цела друга армија, коју је на Душановом мосту пропустио Њен Врховни Командант са Војводама Степом и Мишићем. Она је журила преко Србије и Санџака ка Босни, Црној Гори и Далмацији — нашем плавом Јадрану! Одушевљени Скопљанци су се дивили и чудили толикој војсци и тако спремљеној, сећајући се свакако дана њенога повлачења 1915. године.

Другој армији није био суђено да продужи и овако прође кроз Софију и Бугарску, како јој је и био предвидео дати јој први задатак, јер су Бугари раније спремили и претпоставили и срамну капитулацију, но да Софија макар и морално у пролазу наших војника осети онај њен сав срам и кајање за братско издајство и оне небројене жртве њихове небратске мржње и халапљивости!

Интересантно је било видети и по некога Сенегалца, који се, смећећи се и показујући своје беле зубе и као крв црвену усну дупљу, поносно равњао у редовима наших војника. То је било оно неколико десетина Сенегалаца, који су нестали при пробоју Солунског фронта из 17. колонијалне дивизије. Међутим они су, изгубљени у оној бојној хуци, за време пробоја пришли нашим јединицама, па и ако враћани од наших официра у њихове команде, нису хтели да напусте њиховог »Сербо«, већ да са њим издурају до краја и виде његово потпуно ослобођење!

26. и 27. Октобра био је у Скопљу гост Престолонаследнику ђенерал Депере, главни савезнички командант. Он је хтео да лично нашем Врховном Команданту честита у царскоме Скопљу победу, а том су приликом између њих утанчани и сви други детаљи за даљи заједнички рад и успех.

Од 29. Октобра до 1. Новембра Престолонаследник је морао хитно отићи и пробавити те дане у Солуну. Политика је већ почела да чини своје. Разни наши одбори по Европи почели су већ да се размимоилазе у својим гледиштима. На срећу, војнички обзир су претегли и Врховни Командант је морао решити да се врати Његовим победоносним армијама и херојима а не да их у овом моменту, када још дефинитивно није била ослобођена земља и Отаџбина, напусти. Ово време искористио је Престолонаследник и конферисао са ђенералом Депереом и Данглисом по разним питањима оперативне природе. 2. Новембра био је већ у Скопљу.

При повратку у Скопље оно је било готово празно, јер је и Штаб Врховне Команде био већ пребачен у Ниш. Само се преноћило и 3. Новембра аутом јурило да се преко Куманова, Врање и Лесковца стигне још исте вечери у Ниш.

У Врању се стигло пред подне. Њу је Престолонаследник био већ посетио са Војводом Мишићем још раније из Скопља, када је одржао конференцију у штабу прве армије са Војводом Бојовићем, а поводом мера противу три концентрисане аустро-немачке дивизије пред Нишем. Том приликом, негде око Бујановца, баш при доручку а на самоме путу, наиђе једна прилично велика група аустријских официра на челу којих

је био командант једног аустријског пешадијског пука, неки доброћудни Чех. Они су сви били заробљени код Цепа, јер су били напуштени од њихових војника а извесни од њих похватани на спавању у самој цепској железничкој станици. Нико их није спрводио, ишли су ка Скопљу, јер ес за то није имало ни доста а ни нарочитих војника. Наши војници су имали преча посла и журили северу. Престолонаследних нареди да им се понуди јело и пиће. Они су радо, и ако не баш исцрпљени ратним штрапацама, то прихватили.

Том приликом су се сустизали и поједини наши војници праћени од њихових жена и деце. Неки од њих носили су им пушку а неки торбе пуне тешком муком под окупацијом сачуваних разних заира. То су Врањанци, који, први ослобођени, а пуштени од својих старешина при пролазу поред њихових села, свратили да виде своје и домове. Они журе да стигну њихове јединице. Врховни Командант их пита: »Је ли све у реду на дому?« А они журећи се одговарају: »Нисмо затекли баш све по броју, то ћемо боље видети кад се вратимо после рата, јер сада журимо да ослободимо Дунавце и браћу преко Саве и Дунава.« Тепају и љубе ослобођену своју давно неорану груду, и рекао би грабе даље, сретни што су провели и 24 часа међу својима!

Бедна наша богата Врања! Она је препатила много од Бугара. Изашло је све живо, наравно женско и деца, људи нема. Једини човек, један официр — дун инвалид, без ноге, у пуној парадној униформи пешадијског официра са перјаницом, што је све свакако са великим ризиком сачувао у каквом подруму или земљи под окупацијом, поздравља Престолонаследника. Сви плачу. Чак и Престолонаследников шофер Француз. Престолонаследник је узбуђен. Жуто Врањско цвеће засуло је аутомобил. Престолонаследнику жене љубе руку и шињел и нуде Га кестењем, дуњама и јабукама. Аутомобил мили, а по њему деца се окачила са свију страна, где год су се могла да прихвате, да би се мало провозала. Они су одушевљени, јер су поред Престолонаследника и разговарају са Њиме. После службе и благодарења у цркви Врањској, ручало се у кући Зафировића. Зафировић је међу првим жртвама кога су Бугари убили. У његовој кући је седео Краљ Петар у рату са Турцима 1912. године.

Пут се продужио одмах по ручку, јер се требало стићи у Ниш до мрака. Пруга је успут дефинитивно и сва уништена, на њој су сви објекти и станице порушене и попаљене. Друм је пропао од силних возова — топова и кола — и одступајућег непријатеља и наших надирућих трупа. Мостови на Морави су провизорни, једва се и са највећом пажњом прелази. Налетело се на неке наше коморе и возове, и једва се мимоишло. Журило се, али због дефекта на аутомобилу баш пред Лесковцем ушло се у њега пред први сумрак. Лесковац је цео на ногама и одушевљено са цвећем и поздравима дочекује свога Престолонаследника. Са Лесковчанима се пешке прошло кроз варош и једва се од њих одвојило. Овде су Престолонаследнику причали очевидци и сами страдалници све страхоте и мучења при побуну Топлице. Незабравими су и језовити примери које су само бугарске крвопије биле у стању да измисле и из-

врше. Већ се одоцнило, а и због моста код Курвин-града у мркли мрак се стигло на Бубањ, пред једва назирућим и хрђаво осветљеним Нишем. Овде је дочекао Престолонаследника помоћник начелника штаба пуковник Пешић и са Њиме ушао аутом у Ниш. Цео је Ниш, сва школска деца и све живо у њему било на дочеку од инжињеријске касарне до Гирићеве куће, где је Врховни Командант одсео. Дсмаћини су спремили Престолонаследнику праву нишлијску вечеру, као што су и за све време бављења у Нишу удешавали своје Високоме госту саме нишлијске специјалитете. Нису изостали ни ћевалчићи, ни пиктије, ђувећи, гибаница, кисело млеко и све остало.

Од трећег до седмог Новембра Врховни Командант је обишао све у Нишу и најближој околини. И Нишку бању и Јелашницу и Св. Пантелеја и Габровац, Горицу, Грамаду и Топоницу. Једнога од тих дана наишао је у Топоници на једнога старца сељака при орању. Ослови га, понуди цигаретама и запита: »Испричај ми стари, како је било под окупацијом?« Стари прекида орање и добар један сат причао је, незнајући коме прича, наивно и искрено све детаље и страхоте. Са највећом побожношћу хвалио је Немце и њихове официре, рекав, да њима имају многи од оних који су остали у животу да заблагодаре што су дочекали поново нашу војску и слободу, јер су их они једини штитили од крволочних Бугара. Стресавао се, причајући дивљаштва и мучења Бугара према нашем живљу.

Престолонаследнику је почело већ да бива досадно дуже бављење у Нишу, јер је желео да иде и буде што пре у Београду.

8. Новембра на Митров-дан, по лепом и сунчаном дану кренуо је аутомобилом да у Алексинцу, Ражњу, Параћину, Ђуприји, Јагодини и свима селима успут буде дочекан, поздрављен, засут цвећем и воћем, чарапама, пешкирима, народним платном и тробојкама, уз звона, песму, свирку и плач од радости! Дирљивијих момената свакако ни Он није осетио, имао и доживео од ових. При сваком уласку у варош, после пријема соли и хлеба и поздрава од појединих познатих наших старијих људи, силазило је се са аутомобила и ишло пешице кроз варош са народом све до цркве. После благодарења поздрављао се и разговарао са свима. Тужно су изгледала сва та позната и непозната лица. Нарочито старији а угледни и од положаја наши познати људи свију професија — трогодишње избеглице, које су се још 1915. настаниле по свима овим местима. У извешталом, похабаном оделу, испијени, измучени, са пуним очима суза радовали су се као деца, јер су сада, и ако причајући само и једнако о преживелим страхотама, били убеђени да су ослобођени. Доказа су имали у томе, што је пред њима био Он, њихов Престолонаследник и будући Краљ! Церемонијала није било. Грлили су Га и љубили, миловали и тепали Му. Он је био необично узбуђен, али се мушки држао, куражио их и обећавао заслужене накнаде после сада већ повраћене слободе. Ручало се код Брачинца у Ражњу, за домаћинском српском трпезом. Све је и то било на дохват, јер је Крагујевац још далеко. Успут су се сустизала многа и позната и непозната лица која су се враћала за Београд Све је журило да се врати својим домовима после трогодишњег избегличког и ропског одвајања од њих. Све је изгледало

расположено и ако бедно изгледом. Каква разлика упоређујући оне гомиле из 1915. у напуштању и ове која се враћала на своја огњишта, а које су сада читаве колоне француских аутомобила превозиле све до Београда.

Параћин и Ђуприја очекивали су Престолонаследников долазак и приредили му најсрдачније дочеке. Шпалир су правиле поред народа и француске трупе, које су се затекле на простору од Параћина до Јагодине. Дочеци и пријем и француским војницима није изостајао од оних који су приређени и нашим војницима. Пријатно је било видети како их пуних руку цвећа, јабука и другог воћа вуку наша деца по домовима свуд успут. Нарочито су се задовољно смешкали Сенегалци, гошћени и примани по нашим кућама. У Јагодини после дочека, Јагодинци су приредили Престолонаследнику ужину, да би Га само што дуже у разговору задржали, да би Га што дуже слушали и гледали. У сумрак се стигло у Крагујевац. Центар Шумадије Га је одушевљено дочекао. По мраку се отишло до цркве, и после благодарења уз овадије народ Га је испратио до стана у кући трговца Николића — Београђанина, у којој је 1914. становао Војвода Путник. Вечера се за тренутак свршила и Престолонаследник је журио да одмах изађе и бар ноћу обиђе Његов омиљени Крагујевац, чији је сваки кутак врло добро познавао.

Раније но обично, сутра-дан по Митров-дану — 9. Новембра, кренуо је Престолонаследник за Београд. Очито узбуђен, ћутао је, али изразом лица испољавао срећу и задовољство што ће после три године још данас ући у Његову омиљену и будућу још већу и сјајнију Престоницу.

Природно је, да је се ударило преко Тополе за Београд. На Опленцу се и ручало. Док се спремало за обед Престолонаследник је сам обишао цркву — задужбину Краља Петра — а одмах по томе отишао на Велики Опленец. Са њега је занет мислима негде гледао! Који зна, да у томе моменту то није била Његова најискренија и најсвечанија молитва и захвала Богу, уз сећање на свога Прадеду Војда Карађорђа, а на овоме историјском огњишту лозе Карађорђевића, осећајући да је сада остварено оно, што је предузео да оствари цар Душан. Сва прошлост наше историје морала Му је овога тренутка прећи испред очију, да у данашњици види њену највећу славу и моћ по будућност нашег народа и велике и проширене Отаџбине! У овом свечаном моменту, хтео не хтео, морао сам Га ипак опоменути, да треба ручати и кренути одмах, јер Га у 15 часова очекује Његов Београд и Београђани!

Ручало се са неколико угледнијих Тополаца. Он их је распитивао о свему шта је било за ове три године као и о садањим приликама у и око Тополе. Преко Аранђеловца и Младеновца журило се Авали и Београду.

На Вождовцу, пред Београдом, дочекао Га је начелник штаба прве армије пуковник Белић, јер је Војвода Бојовић са штабом био у Новом Саду. Он је саопштио да би требало који минут сачекати да би Београд стигао да изађе цео и дочека Га на улазу код Карађорђевог споменика. Престолонаследник нестрпљив, а бојећи се да за видеља неће ући у Београд, после прве испушене цигарете крену у Београд. Цео Београд је био ту. И ако увек охол и поносан, плакао је од радости. Свако лице од

детета до старости било је озарено. Сваки се радовао, јер је био убеђен да ће ово доживети. Међу Београђанима било је много наших Савезника и познаника са Солунскога фронта, јер су и они пожурили и хтели да са Престолонаследником заједно осете ту радост и учествују у дочеку Његовог Београда. После соли и хлеба, говора и поздрава привременог председника Београдске општине Главинића, речи скромних али дирљивих, све се кренуло пешице кроз обострани шпалир кога су правили отмени, стари, богати и сиромашни Београђани оба пола и деца, уређених чак и по групама, корпорацијама, друштвима. Ишло се поред Славије, Краљ Милановом и Кнез Михајловом улицом Саборној цркви. Жалосно је изгледао наш лепа и још порушени и напуштени Београд. Престолонаследник је поздрављао и примао поздраве и са десна и са лева. Ред се није кварно. Импознантна поворка свих Београђана, која се сама формирала и свијала после Његовог пролаза, ишла је за Престолонаследником све од Карађорђевог споменика до Саборне цркве пешице. Сумрак је већ почео да се спушта. Осветлење још није било оправљено. Јован Баја — стари Далматинац и угледни наш првак и политичар поздравио га је пред »Руским Царем« као победника и народног јунака у лепоме и патриотском говору. Већ по мраку, обавијеном неком тајанственошћу и мистичношћу а под сенкама Београдских рушевина, причкиљању свећа и кандила, дочекан од свештенства пред улазом ушао је Престолонаследник у Саборну цркву, где је одржано благодарење и предато Му као успомена на сретан повратак у Његову Престоницу богато украшено Јеванђеље.

После благодарења, у већ мркли мрак Престолонаследник се вратио у Крсмановићеву кућу на Теразијама, провизорно припремљену за Његов Двор. Београдске жене су прикупиле из бољих кућа ствари и наместиле га.

Вечерало се на дохват и одмах изашло пешице и шетало по празним, неосветљеним и пуних рушевина београдским улицама. Престолонаследник је био жељан Његовога Београда! Прокрстарило се све од Калимегдана до Славије и од Саве до Душанове улице. Стигло се доцкан, да одпочине у скромној постељи, коју су приложили своме будућем Краљу Његови мили Београђани, јер ни Он, као и многи од њих, није имао, ни нашао стварчице у Његовоме Дому — опљачканоме, под рушевинама и пустом београдском двору!

